

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ TEŞRİ FAALİYETLERİNİN TEKAMÜL SÜRECİ

Emin ERDEM

Danışman
Prof. Dr. Hasan GÜLEÇ

İZMİR - 2006

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ **Hız. Peygamber Dönemindeki Teşri Faaliyetlerinin Tekamül Süreci** ” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Emin ERDEM

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin
Adı ve Soyadı :
Anabilim Dalı :
Programı :
Tez Konusu :
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OY BİRLİĞİ ile O
DÜZELTME O* OY ÇOKLUĞU O
RED edilmesine O** ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ İMZA

.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red

YÖK DOKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ/PROJE VERİ FORMU

Tez/Proje No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu:

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez/Proje Yazarının

Soyadı: ERDEM

Adı: Emin

Tezin/Projenin Türkçe Adı: Hz. Peygamber Dönemindeki Teşri Faaliyetlerin Tekamül Süreci

Tezin/Projenin Yabancı Dildeki Adı: The Improvement Process Regarding The Legislation Activities in The Period of Prophet Mohammed

Tezin/Projenin Yapıldığı

Üniversitesi: Dokuz Eylül Ün.

Enstitü: Sosyal Bilimler Enst.

Yıl:2006

Diğer Kuruluşlar:

Tezin/Projenin Türü:

Yüksek Lisans:

Dili: Türkçe

Doktora:

Sayfa Sayısı: XII+108

Tıpta Uzmanlık:

Referans Sayısı: 363

Sanatta Yeterlilik:

Tez/Proje Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: Hasan

Soyadı: GÜLEÇ

Türkçe Anahtar Kelimeler:

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- Hz. Peygamber Dönemi
- 2- Sosyal Gelişme
- 3- Hukuki Gelişme
- 4- Teşri
- 5- Ahkâm

- 1 - The Period of Prophet Mohammed
- 2 - Social Improvement
- 3 - Juridical Improvement
- 4 - Legislation
- 5 - Gists of Laws

Tarih:

İmza:

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum

Evet

Hayır

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Hz. Peygamber Dönemi Teşri Faaliyetlerinin Tekâmül Süreci

Emin ERDEM

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Sosyal hayat içerisinde yaşamak zorunda olan insan, bu yönüyle diğer canlılardan farklılık göstermektedir. Hukukun ana gayesi olan toplumda adaletin sağlanarak bir düzenin oluşturulması, insanların ilk devirlerinden beri var olan bir mücadeleli süreçtir.

İslâmiyet'ten önceki bedevî Araplar arasında da belli bir düzenin sağlanması için bir takım kurallar vardı. Toplum hayatını devam ettirmenin vazgeçilmez unsuru olan hukuk düzeni cahiliye dönemi Arapları arasında da beşerî düzenlemelerle de olsa mevcuttu. Daha çok göçebe bir hayat tarzını benimsemiş olan devrin müşrik Arapları kendi yaşam kültürlerine paralel olarak ilkel hukuk düzenlerini oluşturmuşlardı.

Hz. Peygamber döneminde Kur'an-ı Kerîm nazil olmaya başlayınca eski Arapların yaşantıları ile ilgili genel uygulamalara da atıfda bulunmuştur. Gelen hukukî ayetler neticesinde ahkâm oluşmakta ve dönemin insanların örf ve adetleri doğrultusunda da şekillenmekteydi. İslâm'ın uygun bulunduğu uygulamalar devam ettirilmek suretiyle sonraki nesillere aktarılması sağlanıyordu.

İslâm, Hz. Peygamber ile birlikte kendisinin mensubu bulunduğu topluma karşı şu şekilde bir teşrî süreci işletmiştir: Ya eski uygulama aynen alınmış ya ıslah edilerek alınmış ya reddedilmiş ya da farklı bir uygulama bizzat başlatılmıştır. Kur'an-ı Kerîm'deki genel ahkâmın oluşum aşaması yukarıda sayılan bu dört evreden birine uyum göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: 1)Hz. Peygamber dönemi, 2) Sosyal Gelişme, 3)Hukuki Gelişme, 4) Teşri, 5) Ahkâm

ABSTRACT

**The Thesis of Master
The Improvement Process Regarding The Legislation Activities in The
Period of Prophet Mohammed
Emin ERDEM**

**Dokuz Eylul University
Institute Of Social Sciences
Department Of Fundamental Islamic Sciences**

Human that has to be lived in a social life is different from the other living creatures in this respect. The social order provided by justice is the main object of law and has been rather struggling since the beginning.

Before Islam some regulations were on work to establish social order in the nomadic Arab tribes. Law order that is indispensable for sustaining social life was in effect in the Arabic communities during the Ignorance Period even if it was just a human organisation. Pagan Arabs that adopted nomadic way of life had already formed their own juridical organisations together with their own cultures.

The Quran that descended in the period of Prophet Mohammed touches on some regulations in respect with the ancient Arabic way of life. The gists of laws began to be formed on the base of the legal verses and to take root in the direction of the people's ordinary usage. The practices which were approved and sustained by Islam have been transferred into the following generations.

Islam put legislation into practice in the following way: Either the older practice was adopted exactly or in reformed form; or it was declined and a different practice was put into effect. The gists of laws in the Quran came into line with one of the abovementioned phases.

Key World: 1) The Period of Prophet Mohammed, 2) Social Improvement, 3) Juridical Improvement, 4) Legislation, 5) Gists of Laws

ÖNSÖZ

İslâm'ın genel ahkâmının oluşturulmasında izlenecek usûl ve esaslara ilişkin gerekli düzenlemelerin yapıldığı bir ilim dalı olan fıkıh usûlü bizzat İslâm hukukçuları tarafından geliştirilmiş ve klasik anlamda da bu bilim dalının ana konusunun “nass” dan hüküm çıkarma uygulamasının metodu olduğu bizzat kendileri tarafından belirtilmiştir. Fıkıh usûlünün alanı sadece metodoloji ile sınırlı kalmamış, bunun yanında hukuk felsefesi, tefsîr, hadîs kelâm ve Arap dilinin özelliklerini kapsayacak kadar geniş bir alana yayılmıştır.

İmam Şafîî'nin (ö. 214/819) bizlere ulaşan **er-Risâle** adlı eseri bu alanda yazılmış ilk eser olması yönüyle son derece önemlidir. O zamandan günümüze kadar gelen İslâm hukukçuları fıkıh usûlünün alanını oldukça genişletmişlerdir. Her müctehid kendi yaklaşımını sergilerken hemen hemen aynı usûl ve kaidelere riayet etmiştir.

Böyle bir çalışmanın ana amacı ortaya yeni bir metod oluşturmaktan ziyade genel karakteristik özellikleri bakımından aynı olan konular ve problemler üzerinde daha değişik açılardan yaklaşılabilmenin mümkün olduğu noktasında dikkatleri çekmektir. Dînî metinlerden hüküm çıkartılırken sadece dil ve mantık kurallarının yeterli olup olmadığı, dînî metinlerin daha iyi anlaşılması için metin ve beraberinde sosyal hayatın gerçeklerinin ne ölçüde etkin olduğu araştırmamızda örneklerle gösterilmeye çalışılan bir husustur.

Burada hemen ifade etmek gerekir ki istinbât edilen hükümlerin çoğunluğunun sosyal realite ile dînî metinlerin arasında kurulan ve bir nevî köprü vazifesi gören ikincil kaynaklara başka bir ifadeyle söylemek gerekirse ictihadî kaynaklara dayalı hükümler olduğu vurgulanması gereken açık bir gerçektir.

Bunun yanında nassın değinmediği fakat toplumsal bir baskı olarak da müctehidlerin kendilerini sosyal hayat içerisinde olayla ilgili bir takım uygulamaları gerçekleştirmek için zorunda hissettikleri ictihad alanının ayırt edici çizgilerinin kesin bir şekilde belirlenmesi üzerinde tartışılması gereken ayrı bir konudur.

Bütün bu bunlardan dolayıdır ki konuya her iki yönden ayrı ayrı yaklaşma ve inceleme zorunluluğu doğmaktadır. Nass ile ictihad arasındaki kesin çizgiyi ayırmak mümkün olmasa bile bu iki mefhum arasındaki genel çizgileri

belirlemek belli bir ölçüde mümkün olmaktadır. Bu araştırmanın bir başka amacı da dini alanın temel kaynağı olan kitabın hukuki alanda genel kapsamını ortaya koyarak icthadî alanını bir ölçüde tanıtmaktır.

Yukarıda ifade edilen bilgiler ışığı altında ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olduğu toplumun sosyal ve kültürel açıdan genel bir fotoğrafı çekilmiştir. Sosyal realite tespit edilerek ilgili tarihi zemin incelenmiştir. Bu bilgiler elde edilirken de ilk devir İslam tarihi kaynaklarına müracaat edilmiş ve gerektiğinde de ikincil kaynaklardan bilgiler derlenmiştir.

Burada bizim üzerinde durduğumuz asıl şey kaynaklarda aktarılan bilgilerin sosyal realitesinin olup olmadığı hususudur. Teberî ve benzeri tarihçilerin eserlerinde vermiş oldukları çokça rivayetler dönemin aydınlatılmasında oldukça faydalı bilgiler sunmaktadırlar.

Bu araştırmada dikkat edilen başka bir husus da dini metinler ve kişisel yorumların alanları tespit edilirken daha çok hukuki ayetler üzerinde durulmasıdır. Sosyal gelişmenin ve inen ayetlerdeki tekâmülün daha net gösterilebilmesi için ayetler nüzul sırasına göre işlenmeye çalışılmıştır. Bütün ahkâmın incelenmesi başlı başına bir eser niteliği taşıdığı için bu çalışmada sadece tekâmül noktasında bariz örnekler yer verilmiştir.

Dipnotlarda kaynakların kısa yazılanlarına dair detaylı bilgiler bibliyografyada verilmiştir.

Gerek bu konunun tespitinde gerekse kaynakların temin ve değerlendirilmesinde görüş ve yardımlarını esirgemeyen çok değerli hocam **Prof. Dr. Hasan GÜLEÇ** başta olmak üzere, çalışmama maddi ve manevi katkı sağlayan bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma en kalbî duygularla teşekkürü bir borç bilirim.

Emin ERDEM

İzmir

Haziran 2006

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	I
TUTANAK	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

A – Araştırmanın Niteliği, Amacı ve Metodu	1
B – Araştırmanın Kaynakları	3
C - Araştırmanın Sunulması.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM HUKUK VE GELİŞME

I – HUKUK KAVRAMI	6
A - TOPLUMSAL DÜZEN VE HUKUK	6
B - HUKUKUN TANIMLANMASI VE İŞLEVLERİ	8
1 - Hukukun Tanımlanması	8
2 - Hukukun İşlevleri.....	9
a - Toplumsal Düzenin Sağlanması	9
b - Adaletin Gerçekleştirilmesi	9
c - Toplumsal İhtiyaçların Karşılanması	10
II - SOSYAL HAYAT VE HUKUKİ GELİŞME	10
A – SOSYAL GELİŞME	10
B – HUKUKİ GELİŞME	11
III - CAHİLİYE DEVRİ ARAPLARIN DİNİ VE SOSYAL HAYATI	12
A - DİNİ HAYAT	12

1 – Şirk İnancı	13
2 – Allah İnancı	15
B – SOSYAL HAYAT	16
1 – Aile.....	18
2- Hukuk	19
3 – Kültür	20

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE AHKAMIN TEŞEKKÜLÜ

I – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE FIKHİN TEMEL ÖZELLİKLERİ.....	22
A – MEKKE DEVRİ	22
B – MEDİNE DEVRİ.....	22
1 – Fıkıh Kaidelerinin Ortaya Çıkış Şekli	23
2 – Devrin Fıkıh Özellikleri	24
a – Tedrîc.....	24
(1) Zaman İçinde Tedrîc	25
(2) Hükümler İçinde Tedric	25
b – Kolaylık.....	25
c – Nesih	26
II – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE TEŞRİ FAALİYETLERİ	26
III – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE METOD VE KAYNAKLAR	27
A – KUR’AN-I KERİM.....	27
1 – Tarifi.....	27
2 – Muhtevası ve Bağlayıcılığı.....	28
3– Geliş Şekli	29
4 – Yazılması ve Kitaplaştırılması	30
5 – Nesih.....	32
B – SÜNNET.....	34
1 - Teşri’ Bakımından Önemi.....	34
2 – Sünnette Nesih.....	36
3 – Yazılması ve Toplanması	37
4 – Kitap ve Sünnetin Fıkıh Hükümlerini İfade Şekli	38
C – İCMA.....	39

D – KİYAS	40
E – İSTİDLAL.....	41
1 – Telâzüm	41
2 – İstishab.....	42
3 – Önceki Semavî Dinlerin Hükümleri	43
4 – İstihsan.....	43
5 – İstıslah (Mesalih-i Mürsele).....	43
a) İçeriği ve Tarifi.....	43
F – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE İCTİHAD	44
1 – Hz. Peygamberin İctihadı	44
2 – Hz. Peygamberin İctihadından Örnekler	45
3 – Sahabenin İctihadı	46
a – Hz. Peygamberin Huzurunda İken Sahabe İctihadı.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE FÜRÛUN FIKHİN OLUŞUM SÜRECİ

I – MEKKE DÖNEMİ	48
A – NAMAZ.....	49
B – BEŞ VAKİT NAMAZ.....	51
C – GUSÛL, ABDEST VE NECASETEN TAHARET	51
D – CUMA NAMAZI	54
II - MEDİNE DÖNEMİ	55
A- BİRİNCİ YIL.....	55
1 – Topluluğa Genel Hitap (Hutbe).....	55
2 – Ezan.....	55
3 – Nikah ve Onu Tamamlayan Yan Unsurlar	56
4 – Meşru Savunma	58
5 – Yerel Yönetim Uygulamaları.....	59
B- İKİNCİ YIL	59
1 – Oruç İbadeti ve Oluşum Süreci.....	59
2 – Bayram Namazları	63
3 – Fıtır Sadakası.....	64
4 – Kurban	64

5 – Zekat.....	67
6 – Kiblenin Değiştirilmesi.....	68
7 – Ganimetler ve Paylaştırılması.....	69
C- ÜÇÜNCÜ YIL.....	71
1 – Miras Hükümleri.....	71
2 – Boşanma.....	72
D- DÖRDÜNCÜ YIL.....	73
1 – Yolculukta Namazın Kısaltılması ve Korku Namazı.....	73
2 – Bedelsiz Arazi Tahsisi Uygulaması.....	73
3 – Örtünme ve İsti'zan.....	74
4 – Hac ve Umre Uygulamaları.....	75
E- BEŞİNCİ YIL.....	78
1 - Yağmur Duası Namazı.....	78
2 - İlä.....	79
F- ALTINCI YIL.....	79
1 – İçkinin ve Şans Oyunlarının Yasaklanması.....	79
2 – Zihar.....	82
3 – İsyân ve Haydutluk İle İlgili Hükümler.....	83
G- YEDİNCİ YIL.....	84
1 – Bazı Yiyeceklerin Yasaklanması.....	84
2 – Tarımsal İř Birliği Uygulamaları.....	85
H- SEKİZİNCİ YIL.....	85
1 – Kısas.....	85
2 – Alkollü Maddelerin Satışının Yasaklanması.....	88
3 – Süreli Evliliğin Yasaklanması.....	89
4 – Yargılama Hukukunda Temsili Adalet.....	90
5 – Kabir Ziyaretleri Hakkında Genel Yaklaşım.....	91
I- DOKUZUNCU YIL.....	91
1 – Çıplak Tavafın Yasaklanması.....	91
2 – Karşılıklı Olarak Lanetleşme.....	92
J- ONUNCU YIL.....	92
1 – İnsan Hakları Genel Bildirimi.....	92
2 – Vasiyet, Neseb, Nafaka ve Borçlar.....	94
SONUÇ.....	99

BİBLİYOGRAFYA.....	101
---------------------------	------------

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
a.g.md.	:	Adı Geçen Madde
Ansk.	:	Ansiklopedi
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
D.E.Ü.	:	Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Enst.	:	Enstitü
Fak.	:	Fakülte
İA	:	İslam Ansiklopedisi
Krş	:	Karşılaştırın
m.	:	Madde
M.E.B.	:	Milli Eğitim Basımevi
ö.	:	Ölümü
s.	:	Sayfa
T.D.V.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	:	Baskı tarihi yok
Ünv.	:	Üniversite
vb.	:	Ve benzerleri
vd.	:	Ve devamı
yy.	:	Baskı yeri yok
Yay.	:	Yayınları
YÖK	:	Yükseköğretim Kurulu

GİRİŞ

A – Araştırmanın Niteliği, Amacı ve Metodu

Sosyal hayat düzeni bir takım kuralları beraberinde getirir ki bu kurallar olması gerekeni öngören (normatif) kurallar yoluyla meydana gelir. Sosyal hayat içerisinde insanların bir arada yaşamalarına imkân tanıyan ve insanlar arası bir karışıklığı işin başında çözen bu kurallar arasında en önemli grubu hukuk kuralları oluşturmaktadır. İnsanlık tarihi incelendiği zaman açıkça görülecektir ki toplumun olduğu hemen hemen her yerde mahiyeti ne olursa olsun bir takım hukuki kurallar var olmuştur. Bu açıdan bakılacak olursa hukuk, insanlık bir için bir var oluş gerçeğidir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan hukukun sosyal realite karşısındaki genel durumunu açık bir şekilde ortaya koymak, aynı zamanda dönemin bir takım kültürel uygulamalarını da ifade etmeyi gerekli kılmaktadır. İslâm'ın genel teşrî felsefesi açısından sosyal gerçeklerin belirtilmesi, ilgili nassların oluşum sürecinde bir takım sosyal yansımaları da beraberinde getirecektir. Hukukun kendi içinde var olan düzenleme ilkesinden hareketle eski tarihlerde yaşamış insanların da gerek ilahî gerekse beşerî hukuk sistemlerine duyduğu ihtiyacı belirtir nitelikte olduğu söylenebilir.

Miladi yedinci yüzyılın başlarında bir toplum ve ruh disiplininin son derece uzak olan cahiliye Araplarına kendilerini doğru yola iletecek olan bir rehber gönderilmişti. Hz. Muhammed, Kur'an-ı Kerîm'de değişik vasıflarla anılmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlarının başında ümmi, iyiliği emreden, kötülükten sakındıran, insanların üzerlerindeki ağırlıkları kaldıran ve iyi şeyleri helal kötü şeyleri haram kılan gelmektedir.¹

Hz. Peygamber kendisine nazil olan Kur'an-ı Kerîm hükümlerini sadece insanlara iletmekle kalmamış bu hükümlerin de en iyi uygulayıcısı olmuştur. Bu yönüyle de Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerîm'in de işaret ettiği gibi *“güzel bir örnek”* olarak her zaman toplumun lideri olmuştur.² Hz. Peygamber, yapmış olduğu bu örnek davranışlarla sadece kendi çevresini oluşturan toplum için kendilerine yeni ruh veren bir kültür oluşturmamış bunun yanında da bütün

¹ A'raf 7/157

² Ahzâb 33/21

insanlık için her zaman geçerli olacak kurallar da ortaya koymuştur. Bu kuralların oluşum aşamasında tarihi süreçte sosyal ve kültürel unsurlarının ne derece etki sağladıkları dönemin ahkâmının oluşum süreci iyi tetkik edildiği zaman açıkça görülecektir.

Peygamberlik görevi sürecinde özellikle de Medine döneminde Hz. Peygamber, toplumu oluşturan değerleri yine o toplum içerisinde geçerli kılarak adeta bir yaptırım gücü olarak kılmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da o dönemde Arap yarımadasında yeni bir eğitim, idare, siyaset, hukuk ve askerlik modeli ve anlayışı meydana gelmiştir. Bu yeni anlayış ise dönemin bedevi Araplarının gerek toplum yaşantılarını gerekse adetlerini ve dünyaya bakış açılarını kısa sürede değiştirmiştir. Hz. Peygamber döneminde nazil olan hukuki ayetler ile dönemin sosyal realitesi arasındaki ilişkiyi inceleme amacı güden bu araştırma, kabile yaşam tarzını benimsemiş Arapların sahip oldukları örf ve adetlerinin Kur'an-ı Kerîm'in ahkâmının oluşum aşamalarında etkin olup olmadıkları tarihi örneklerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda bariz tekamül örnekleri üzerinde durulurken konuyla ilgili Arap örf ve adetleri de beraber verilmiş, iki olgu arasında mukayese yapılmasına olanak tanınmıştır. İlgili dönemin bütün detaylarına inilmemiştir. Tekamül süreci içerisinde yıl yıl oluşan ahkâmdan belli başlı örnekler seçilmiş, bazı konularda ise kısa bilgi verilmekle yetinilmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'in nazil olmaya başladığı dönem ile kendi içeriği arasındaki ilişki boyutunun da değerlendirildiği bu çalışmada aktarılan bilgiler, dönemin sosyal ve kültürel manada bir hukuki fotoğrafını çekmiştir. Bu fotoğrafta da ilgili unsurlar açıkça görünmektedir. Konuya geçmeden evvel hukukun genel anlamı ve yapısı hakkında özet bilgiler verilerek araştırmanın ana düşüncesine zemin hazırlanmıştır. Hukuk kavramının sosyal hayat içerisindeki konumunu ve işlevini ele alması bakımından bu ilk bilgi mahiyetindeki açıklamalar, son derece önemlidir. Zira konuya tam anlamıyla vakıf olabilmek için sosyal unsurlar yanında bu unsurların içinde harmanlandığı ve neticede de birbirinden bağımsız olmayan bir takım yönetsel uygulama ve normların oluştuğu süreci analiz etmek gerekmektedir. Sosyal hayat içerisinde birbirlerini tamamlayıcı fonksiyonlara sahip soyut normların o dönem içerisinde nasıl etkin bir hal aldıkları hususunu kavramak, araştırmanın amacına ulaşması açısından son derece önemlidir.

B – Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızın kaynaklarını birinci derecede İslâm tarihine dair yazılmış eserler oluşturmaktadır. Dönemin sosyal yapısını irdeleyen ve insanların kültürel alanda sahip oldukları değerleri nakleden bu kaynaklar daha sonra nazil olmaya başlayacak olan ayetlere de bir alt yapı oluşturması açısından son derece önem arz etmektedir. Hz. Peygamber dönemindeki sosyal realitelerden bizlere bilgiler nakleden bu İslâm tarihi kaynakları dönemin doğru değerlendirilmesinde ciddi katkılar sağlamıştır.

Araştırmanın bir yönünün de modern hukuk ile ilgili olması sebebiyle İslâmî kaynaklardan başka günümüz hukukunu ilgilendiren eserlere de başvurulmuştur. Hukukun oluşmasında sosyal yapının etkinliğinin araştırılması cihetinde hukuk kavramı ve hukukun sosyal düzen içerisindeki yeri konusunda farklı kaynaklara müracaat edilmiştir. Modern hukukun tarihi seyir içerisinde geçirmiş olduğu sürecin bir nevi analizinin yapılması gerekliliği noktasında araştırmanın ana düşüncesine geçmeden evvel temellendirilmesinin yapılması maksadıyla modern hukuk bilgileri ile yakın temas kurulmuştur.

Bütün bunların yanında konunun direkt araştırma sahası olan ahkâmın oluşumu safhaları ve bu süreçteki bilgilerin yorumlanması hususunda da klasik fıkıh ve fıkıh usûlü kaynaklarından faydalanılmıştır. Hukuki ayetlerin genel tahlili ve bunların sosyal realite ile olan ilişkilerinin daha sağlıklı bir değerlendirilmesini yapabilmek için sonraki dönemlerde var olan yorumlar ve bunun da öncesinde İslam hukuk ilminin genel usûlü ilkeleri paralelinde konu detaylandırılmıştır. Fıkıh usûlü esaslarının kuralların oluşum aşamasından sonra ilgili ilim adamları tarafından açıklanması sonraki araştırmalarda kaynaklık etmeleri açısından son derece önemlidir.

Genel terminoloji kavramlarının daha sağlıklı yapılabilmesi ve araştırmanın amacına uygun olarak işlenebilmesi için ilk devir sözlüklerinden de istifade edilmiştir. Karşılaşılan kavramların aşılması yönünde bu tip eserlerin özelde bu araştırma genelde ise bütün çalışmalar için gerekli bir başvuru kaynağı olduğu aşikârdır. Hukuki ayetlerin yorumlanması aşamasında ise tefsir kaynaklarından ve hadislerin tahlili noktasında da hadis kaynaklarından çokça istifade edilmiştir. Hz. Peygamber dönemi genel teşri aşamalarını bizzat kendi ağzından işitip kendi uygulamaları doğrultusunda aktarmak konunun amacına yönelik titizlik gerektiren bir durumdur.

C - Araştırmanın Sunulması

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İlk bölümde konunun ana düşüncesine temel teşkil etmesi açısından modern hukuk bilgilerinde kısaca bahsedilmiştir. Bu bağlamda sosyal düzen ve hukuk ilişkisi incelenmiş ve insanların bir arada yaşamalarını sağlayan unsurlar ifade edilmeye çalışılmıştır. İnsanın doğal yapısı irdelenirken Kur'an-ı Kerim'e de atıflarda bulunulmuş konu farklı boyutlardan ele alınmıştır.

Hukukun genel anlamda tanımlanması ve işlevleri noktasında gerekli açıklamalar yapılarak gerekli bilgiler verilmiştir. Hukukun tanımlanmasının boyutları üzerinde durulmuş hukukçuların konuya olan yaklaşımları irdelenmeye çalışılmıştır. Hukukun işlevleri açısından fonksiyonel anlatımlarla sosyal hayat içerisinde var olan konumu ifade edilmeye çalışılmıştır. Sosyal hayat içerisindeki hukukun genel gayeleri ve bu gayelere ulaşmak için genel ilkeleri oluşturma aşamasında yaşantıların etkisi üzerinde durulmuştur.

Sosyal hayat ve hukuki gelişme olguları incelenerek araştırmanın fikri alt yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Sosyal gelişme değerlendirilerek buradaki hukuki gelişme yansımaları irdelenmiştir. Genel anlamda toplumsal realite ile hukuksal amaç ilişkilendirilerek aktarılmaya çalışılmıştır.

Tezin ana konusun bir ayağı olan cahiliye dönemi bedevi Arapların genel kültürleri ve yaşam biçimleri hakkında özet bilgiler verilmiş, bu alanlarla ilgili olarak bir alt yapının oluşması amacı güdülmüştür. Konuyla ilgisi olan dönemin insanların yaşamış oldukları çevrede dini hayatları bunun yanında sosyal hayatları konuya ışık tutacak bilgilerle sunulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise Hz. Peygamber döneminde genel ahkâmın oluşması incelenmiştir. Burada Mekke ve Medine dönemi olarak iki kısımda bir değerlendirme cihetine gidilmiştir. Genel kaidelerin oluşum süreçleri ilgili devirlerin genel karakteristik fikhî özellikleri genel anlamda incelenen kısımlar olmuştur. Hz. Peygamber devrinde metod ve kaynaklar değerlendirilerek ahkâmın oluşmasında etkin olan deliller sırasıyla verilmiştir.

Oluşan fikhî kurallar neticesinde Hz. Peygamberin yakın arkadaşlarının şartlara göre sosyal hayat içerisinde dini yaşamlarını icra ederlerken karşılaştıkları meseleler hakkında ileri sürdükleri kendi görüşleri belirtilmiş ve neticede de buradan başka hükümlere varılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise konu, zaman içerisinde görülen gelişme unsurları da dikkate alınarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Hz. Peygamber dönemi yıl yıl incelenmiş, inen ayetlerin sosyal hayat ve genel kültürle olan ilişkileri mukayeseli bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Bu inceleme esnasında konunun ana düşüncesi bağlamında fikirsel oluşumlar sağlanmış ve ahkâmın tekamülü örneklerle ifade edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUKUK VE GELİŞME

I – HUKUK KAVRAMI

A - TOPLUMSAL DÜZEN VE HUKUK

Sosyal hayat içerisinde yaşama zorunda olan insan, toplumsal ilişkilerini belli bir düzen ve kurallar içerisinde yürütmekle yükümlüdür. Kur'an-ı Kerîm'de bu durum şöyle ifade edilmektedir: *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkek ve diğiden yarattık. Birbirinizle tanışmanız için sizi kavimler ve kabileler halinde kıldık. Kuşkusuz Allah katında en değerli olanınız ondan en çok sakınanınızdır. Muhakkak ki Allah, bilendir, haberdardır.”*³

İnsanların bir arada olma hali öyle geliş güzel, iletişimsiz ve amaçsız bir kitle veya yığın biçiminde olmayıp aksine belli bir hedefe doğru hareket eden belli bir amacı olup onu gerçekleştirmek için mücadele eden bir durumdur. Bundan dolayıdır ki, insanları toplu halde yaşamaya mecbur kılan gereksinimler, onların birbirleriyle ilişki içine girmeleri sayesinde elde edilir.⁴

İnsanların birlikte yaşama zorunluluğu sosyal düzenin oluşması için yeterli değildir. İnsanın yapısında bulunan duygular ve psikolojik eğilimler de kişinin toplum içerisinde hırslarına yenik düşerek huzuru bozma, var olan düzene baş kaldırma gibi psikolojik pek çok yön ortaya çıkar.⁵ Toplum içinde güçlü olanlar, içlerindeki egemen olma, elde etme, tahakküm etme gibi antisosyal ve bir o kadar da hissi olan duygularla hareket ederek toplum içinde anarşinin ve huzursuzluğun oluşmasına yol açabilirler. Bu bakımdan bireysel münasebetlerin içinde var olduğu, hem de devamının sağlanacağı kurallar bütününe ihtiyaç vardır.⁶

İnsanların birlikte yaşamalarında içlerinde bulunan sosyallik güdüsü de önemli bir role sahiptir. Bunun yanında sosyal hayatın oluşumu ve devamında

³ Hucûrât 49/13

⁴ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremî, *Mukaddimetü İbni Haldûn*, (Tarih'le Birlikte I-VIII); Dârü'l-Fikr, Beyrut 1417/1996, I, 234 (III. Bab, 23. Fası)

⁵ Kur'an-ı Kerîm'de bahsi geçen olumsuz yönlerle ilişkin pek çok ayet vardır. Bunlardan bazıları: Yusuf 12/53; İsrâ 17/11; Meâric 70/19; Şems, 91/8

⁶ Talip Türçan, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2003, s.18

insanın akli ve bilinci de etkilidir. Akıl ve bilinç sayesinde insan, içgüdüsünün esiri olmaktan çıkmakta nihayetinde de toplu yaşamayı ve sosyal hayatı anlamlandırmaktadır. Yine bu akıl ve bilinç sayesinde insan, toplum içerisinde kendisinden de başka kişilerin yaşadığı idrakine varmakta ve hayatını bu minval üzerine sürdürmektedir.⁷

Sosyal bilimler yapısı itibariyle doğa bilimleri dediğimiz fen bilimlerinden amacı olma noktasında farklılık gösterir. Fen bilimleri, olaylar ve olgular arasında sebep-sonuç dediğimiz bir nedensellik ilişkisi üzerinde belli başlı kanunlara ulaşmak için çalışırlar. Buna karşılık genelde sosyal bilimlerin özelde ise hukukun kendine has amacı ve gerçekleştirmek istediği hedefleri vardır.⁸

Genel soyutlamalar yapmak, genel terminoloji üretmek, insan akli için her zaman var olan bir durumdur. Bu, doğal olaylarda olduğu kadar sosyal olaylarda da tezahür eder. Hayat içerisinde tek tek meydana gelen olaylar ve bu olayların tekrarını algılayan insan zihni, bunlardan hareketle bir genelleme yapma eğilimine girer. Neticede de bu tekil olaylardan bir genel sonuca ulaşır. Kısaca genelleme yaparak ortaya soyut bir kural koymuş olur. Bu düzen, kişilere bir takım ödevler yüklediği gibi aynı zamanda da yetkiler tanır. Tüm bunların hepsine birden *sosyal düzen kuralları* adı verilir.⁹

Toplumunu düzenleyen kuralları hukuk kuralları, ahlak kuralları, din kuralları ve görgü kuralları olarak sıralamak mümkündür. Yürürlükte olan hukuk kuralları, yaptırım noktasında bir zorunluluk getirmesinden dolayı sosyal düzen kuralları içerisinde daha etkin bir konuma sahiptir. Sosyal bir çevrede yaşayan insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesinde hukuk en önemli rolü oynar. Hukuk düzeninde meydana gelebilecek bir olumsuzluk toplum düzenini de etkiler. Toplum hayatında hukukun var olmasıyla barış, güven, eşitlik ve özgürlük ortaya çıkar.

Daha iyi koşullarda yaşamlarını sürdürmek isteyen bireyler sürekli olarak bir çatışma içerisinde. Bu, sosyal hayatın doğal bir sonucudur. Bu noktada hukuka düşen görev, toplumdaki fertlerin güçlerini sınırlamak; birbirleriyle olan münasebetlerinde adaletli olmalarını sağlamaktır. Bu yönüyle hukuk, toplumda

⁷ Güriz, Adnan, **Hukuk Başlangıcı**, Siyasal Yayınları, 9. Basım, Ankara 2003, s.1

⁸ Güriz, **a.g.e.**, s.18

⁹ Bilge, Necip, **Hukuk Başlangıcı**, s.3

barış sağlamayı amaç edinir. Kendisinden toplum içerisinde güven sağlaması beklenen hukuk, güçlünün zayıfı yok etmesine engel olur. Bu görevi yerine getirmenin en önemli şartı da mevcut hukuk yapısının güvenilir olması ve herkes tarafından böyle kabul edilmesinin sağlanmasıdır. Bu yönüyle hukuk, toplumda güven sağlar. Hukuk tarafından ortaya konulan kurallar, toplum içindeki bireylere karşı eşittirler. Herhangi bir sınıf ayırımı gözetilmeksizin eşitliğin korunmasında etkin bir konuma sahiptirler. Hukuka özgü olan eşitlik, toplum içerisinde düzenin sağlanmasında önemli bir yere sahiptir. Hukukun ön koşulu olan özgürlük, toplum içerisinde düzen demektir. Düzenin olmadığı yerde kaos ve kargaşa vardır. Hukuk sınırlı fakat devamlı bir özgürlük sunar.¹⁰

B - HUKUKUN TANIMLANMASI VE İŞLEVLERİ

1 - Hukukun Tanımlanması

Hukuk olgusunun bütün yönleriyle bir tanım içinde kavranması henüz mümkün olmamıştır. Bunda hukukun çok boyutlu oluşunun yanı sıra kavramada takip edilen yöntem ve kavrayacak olan kimsenin hukuk olgusu karşısındaki duruşunun da etkin olduğunu kabul etmek gerekir. Aslında hukuk ile kavrama ilişkisinde karşılıklı bir etkileşimden söz etmek daha doğrudur. Hukuka ilişkin görüşler, hukukun değişik yönlerinin öne çıkarılması sebebiyle farklılaşacağı gibi süjenin fikri yapısı ve zihniyetinin belirlemesiyle de belli bir tanıma kavuşmuş olur.¹¹ Hukukun içeriğinden hareketle bir tanımın ortaya konulmasındaki güçlükten dolayıdır ki hukukun işlevleri açısından kavranmasına ve yorumlanmasına yönelmiştir. Hukukun genel işlevleri dikkate alındığında yapılacak genel bir tanım içerisinde şu üç unsurun olması kaçınılmazdır. Maksada uygunluk, düzen ve adalet. Orhan Münir Çağıl'a göre hukuk: "...Hukukun evvelemerde adalete hadim beşeri bir hayat nizamı olduğunu söylemek lazım ve kafidir."¹² Bu kavramlar çerçevesinde hukukun

¹⁰ Çağıl, Orhan Münir, *Hukuka ve Hukuk Bilimine Giriş*, İstanbul, Hukuk Fak. Yay. 1966, s.24; Aral, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul, Hukuk Fak. Yay. 1971, s.15; Gözübüyük, A. Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Yayınları, Ankara, 1973, s.4

¹¹ Türcan, Talip *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, s.21

¹² Çağıl, Orhan Münir, *a.g.e.* s.24

tanımı 'adalete yönelmiş bir toplumsal yaşam düzeni' şeklinde olması uygun görünmektedir.¹³

2 - Hukukun İşlevleri

a - Toplumsal Düzenin Sağlanması

İnsanların varolduğu bir ortamda doğup yine insanlar tarafından uygulanıp geliştirilen ve olgunlaştırılan hukuk kuralları, içinde bulunduğu topluma önemli yarar sağlarlar. Sosyal hayatta ortaya çıkabilecek problemlerin çözümlenmesinde ve hayatın sağlıklı sürdürülebilmesinde ihtiyaç duyulan hukuk kuralları, güçlünün üstünlüğünü kırarak insanları birbirleri karşısında korumaktadır.

Hukuksuzluğun hakim olduğu bir ortamda meydana gelen kaos ve kargaşadan kurtuluş, ancak bir hukuk düzeninin kurulmasından geçer. Bununla, sınırlı ve bu yüzden de ancak rölatif, fakat sürekli bir özgürlük garanti edilir. Hukuk düzeni, koyduğu yasaklar aracılığı ile bireylerin fiili olanağa sahip iradi hareket alanını sınırlayarak, geriye herkes için dokunulmaz bir alan sağlar. Bu alan karşılıklı iradelerin sınırlandırılması ile meydana gelmiş olan ve aslında özgürlüğü deyimleyen varlığın vahşi, doğal özgürlüğün yerini almış olan hukuki özgürlüğün alanıdır.¹⁴

b - Adaletin gerçekleştirilmesi

Hukukun işlevlerinden en önemlisi olarak sayılan adaletin gerçekleştirilmesi¹⁵ ideal hukukunda ulaşmaya çalıştığı bir olgudur. Adaletin bir gereksinimi olarak hukuk kurallarının uygulanması ve minimum bir etkinliğe sahip olması, benzer muameleye tabi olması ve böylece hukuk uygulamasında kararlılığın ve birliğin sağlanması, adam öldürme hırsızlık yapma şiddet kullanılması gibi eylemlerin hukuk nizamınca reddedilmesi zorunludur.¹⁶

¹³ Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, s.15; Işıkaç, Yasemin, *Hukuk Normunun Mantıksal Analiz ve Uygulaması*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1999, s. 2

¹⁴ Pekcan, Ali, *İslam Hukukunda Gaye Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, s. 20

¹⁵ Şanal, Görgün, *Hukukun Temel Kavramları*, s.15; Çobanoğlu, Rahmi, *Hukukta Gaye Problemi*, İstanbul, 1964, s.38; Bastiat Frederic, *Hukuk*, (Çev. Arsan Yıldırım), Ankara 1997, s.23

¹⁶ Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Siyasal Kitabevi, 6. Baskı 2003, s. 75

c - Toplumsal İhtiyaçların Karşılanması

Sosyal hayat içerisinde meydana gelen bir takım ihtiyaçların karşılanmasında etkin bir rol oynayan hukuk, sosyal fonksiyonların da karşılanmasında olduğu gibi toplumun değişik boyutlardaki gereksinimlerini de karşılama görevini üstlenir. Bu bağlamda hukuk ile içinde bulunduğu toplum arasında kurulacak iyi ilişki, toplumun diğer isteklerini de yerine getirmesinde etkili olur.¹⁷

Hukukun toplumsal fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için toplumun ihtiyaçlarını karşılama ve toplumun sosyal koşullarına uymak zorundadır.¹⁸ Hukukun asıl amacı mutlak adaleti değil ama insanların menfaatini korumaktır. Bu bağlamda hukuk olması gerekeni değil somut olanı daha açıkçası insana fayda vereni gerçekleştirmeye çalışmalıdır. Bu anlamda adalet sosyal faydayı en üst düzeyde sağlamayı amaçlar.¹⁹

Bu bakımdan hiçbir hukuk düzeni yaşamın temel gerçeklerini göz ardı edemez. İnsanlar arası cinsiyet ayrımı hukukun kimlik kazanmasında, bilindiği gibi bugün dahi etkili bulunmaktadır. Aile dediğimiz hukuki durum, ahlak ve din ile ilgili tasarımlar kadar, aynı zamanda iki ayrı cinsin birleşmesiyle insan türünün çoğalması ve bundan meydana gelen yavrunun ana babanın bakımına ihtiyaç duyması gibi temel biyolojik olaylara dayanır. Bütün bunlar hukuk düzeninin ne kadar büyük ölçüde insanın biyolojik yapısına ve bundan ileri gelen biyolojik ihtiyaçlarına dayalı bulunduğunu onlara uymak zorunda olduğunu yeteri kadar açık bir biçimde göstermektedir.²⁰

II - SOSYAL HAYAT VE HUKUKİ GELİŞME

A – SOSYAL GELİŞME

Hukuk kuralları insan iradesine etki yaparak davranışlarına belirli bir yön verir. Böylece karşımıza türlü hukuki olay, olgu ve süreçler çıkar. Görülüyor ki, hukuk sosyal olayları etkileyen bir etken bir belirleyici durumundadır. Öte yandan da toplumsal yaşamın doğal bir sonucu ve ürünüdür, toplumsal

¹⁷ Aral, **Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine**, s. 27

¹⁸ Aral, **a.g.e.** s. 28; **Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları**, s. 176

¹⁹ Görgün, Şanal, **Hukukun Temel Kavramları**, Ankara, 1985, I. Baskı, s.18

²⁰ Pekcan, Ali, **İslam Hukukunda Gaye Problemi**, s. 22

yaşamın türlü kesimlerinden etkilenir. Böylece hukuk kurallarının neden-sonuç etki-tepki bakımından ilişkileri bakımından incelenmesi toplumsal gerçekliğin diğer kısımlarıyla bağlantısının incelenmesi kaçınılmazdır.²¹

İnsanların yaşamları neticesinde tezahür eden tecrübeler, hukuk düzeninin de oluşmasında etkili olurlar. Toplumun var olduğu yerde hukukunda kaçınılmaz bir şekilde var olası gerektiği tezinden hareketle sosyal hayattaki gelişmeler neticesinde hukukun da bir takım gelişme ve değişimlere maruz kalacağı aşikardır. Sosyal yapı içinde bulundurduğu tüm unsurları kuşatarak onların da kendi istikametinde hareket etmesini sağlamıştır. Çeşitli toplumlarda insan unsuru aynı kaldığı halde insani ilişkiler değişiklik arz etmektedir. Bu ancak insanların içinde yaşadığı doğal ve toplumsal çevre koşullarının farklı oluşundan dolayı açıklanabilir.

B – HUKUKİ GELİŞME

Hukuk, içinde bulunduğu toplumun özelliklerine göre şekillenen bir düzen türüdür. Farklı iklim ve farklı coğrafi etkenler ile farklı uygarlık düzeyi farklı sosyal ve ekonomik yapılar ortaya çeşitli hukuk düzenleri koymaktadır.

Değişme, değer yargısından arındırılmış bir kavram olarak en geniş anlamda doğada toplumda ve insanda gözlenen başkalaşma ve farklılaşmaları ifade eder. Hukuk varolduğu sosyal olgunun özelliklerine göre çeşitlilik arz ettiği gibi belli bir sınırsal toplum içinde bu toplumun geçirdiği değişimlere paralel olarak da kendisini değiştirir. Buradan hareketle hukukun zaman içerisinde akışı ve değişmesini bağlı bulunduğu etkenlere dayanarak açıklamak mümkün olur.²²

Hukukun değişmesinde rol oynayan etkenlerden başlıcalarını ifade etmek gerekirse şunlar söylenebilir. Toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi konum demografik yapıları **morfolojik etkenler**; üretim tüketim mübadele biçimleri sınıflaşma endüstrileşme makineleşme teknoloji **ekonomik etkenler**; bilgi düzeyi, bilgisayar gibi çeşitli alanlarda yapılan icatlar keşifler, okullaşma oranı ve öğrenci sayısı, okur yazar oranı **eğitsel etkenler**; siyasal rejim siyasal partiler, liderler siyasal yaşama katılım **siyasal etkenler**; siyasal parti yada hükümetin görüşlerini ilham eden sosyal fikirler sistemi **ideolojik**

²¹ Gürkan, Ülker, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, 3. baskı s.17

²² Gürkan, **a.g.e.**, s.70

etkenler, inanılan dinin karakteri **dinsel etkenler**, toplumda meydana gelen ahlaki değişmelerin hukuk üzerindeki yansımaları da **ahlaki etkenler** kategorisi içerisinde gösterilebilir. Yukarıda ifade edilen hususlardan daha başka etkenler de hukukun değişmesinde rol oynarlar. Mesela bazı dış istilalar savaş ve sömürgecilik de bu **dış etkenler** arasında sayılabilir.²³

III - CAHİLİYE DEVRİ ARAPLARIN DİNİ VE SOSYAL HAYATI

A - DİNİ HAYAT

İslam öncesi Arap toplumunda özellikle de cahiliye döneminde Arabistan yarımadasının dini hayatında putperestlik yer almıştır. Bunun yanında diğer dinlerden olan Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsilik ve Sabiilik Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde yayılmıştır. Güney Arabistan ve Yemen'de Sabiilik, Yemen Hayber ve Medine'de Yahudilik; Necran ve Kuzey Arabistan'da Hıristiyanlık; Bahreyn'de Mecûsilik yayılmıştır. Putperestlik ise bütün Arap yarımadasında yaygın olan bir inanç sistemi idi.

Cahiliye devrinde var olan dini hayat, oldukça dağınık bir içerik sergilemekteydi. Kaynakların bizlere vermiş olduğu bilgiler ışığında bu devirde yaşayan Araplar arasında dini bir birliğin olmadığını anlamaktayız. Buradan hareketle denilebilir ki o dönemde Araplar arasında bir dini birlik ve beraberliğin olmayışı beraberinde sosyal ve siyasi olarak bir kopukluğun oluşmasında en önemli neden olarak görülmektedir.²⁴ Araplar arasında cahiliye döneminde Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve yaygın halde putperestlik mevcuttu.²⁵ Kur'an-ı Kerim'de putperestlik inancı şu şekilde ifade edilmektedir. *"...gerçek din, yalnız Allah'ın dinidir. Allah'ı bırakıp putları dost edinenler, "Biz, bunlara sırf bizi Allah'a yakınlaştırsın diye tapıyoruz." diyenler arasında Allah, ayrılığa düştükleri şeyde hükmünü verecektir."*²⁶ O dönemde Araplar arasında yaygın olan başka bir inanış ise, meleklerin Allah'ın kızları

²³ Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 76

²⁴ İsmâil Hâmi Danişmend, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi*, I 266

²⁵ Mesûdi, *Murûcû'z-zeheb*, II,102; İbn Vâzih, *Târihu'l-ya'kûbi*, I, 224

²⁶ Zümer 39/3

olduğudur. Bunun içindir ki Araplar kendilerini Allah'a yakınlaştırması için meleklerle taparlardı.²⁷

1 – Şirk İnancı

Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önceki döneme genellikle “**Cahiliye Devri**” denilmektedir. Cahiliye kelimesinin çeşitli anlamları olmakla beraber, lügat alimlerince²⁸ yapılan tanımlamalardan çıkan ortak mana, Cahiliye Devrinin, insanların dini ve sosyal hayat itibarıyla bilgisiz, nizamsız, barış ve sükundan; ilim ve iman nurundan uzak bir hayat yaşadıkları zaman dilimi olduğudur. İslam öncesi döneme adını veren en açık özellikler böyle olunca, o devrede toplum ve ruh disiplininin söz etmenin oldukça güç hatta imkansız olduğu sonucuna kolayca varmak mümkündür.²⁹

Kur'an-ı Kerim'de cahiliye kelimesi dört ayrı ayette dikkate değer bir düzende kullanılmıştır. Hepsisi de Medine'de nazil olan bu ayetler iniş sırasına göre şöyledir:

“Sonra Allah, o üzüntünün ardından size bir kısmınızı bürüyen emniyet ve uyku indirdi. Bir kısmınız da, başının derdine düşmüştü. Allah'a karşı cahiliye zanni gibi haksız bir zanda bulunuyorlar. Bu işten bize bir şey var mı? diyorlardı.³⁰”

“Ey peygamber hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer takva üzereyseniz sözünüzü çekici bir eda ile söylemeyin. Yoksa kalbinde hastalık olan biri tamah edebilir. Siz her zaman uygun sözler söyleyin. Evlerinizde oturun. Eski cahiliyye çağı kadınlarının açılıp saçılması gibi açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekatı verin. Allah'a ve Resulüne itaat edin.³¹”

“O zaman ki, kafirler kalplerine kırgınlık ve gayreti o cahiliyye devrinin kırgınlık ve gayretini koymuşlardı. Allah da Resulüne ve müminlere sekinetini

²⁷ Mesûdî, *Murûcû'z-zeheb*, II, 103

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 129; Firûzâbâdî, *Kâmûsü'l-muhît*, III/ 342; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, VI. 56; Râğîbü'l-İsfehânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-kur'an*, s.143; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 237; Geniş bilgi için ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*

²⁹ Uğur, Mücteba, *Hicrî I. Asırda İslam Toplumu*, Çağrı Yayınları, 1980, İstanbul, s. 2

³⁰ Âlu İmrân 3 /154

³¹ Ahzâb 33/ 32, 33

indirdi. Onları takva kelimesine bağladı.”³² “Yoksa cahiliyye hükmünü mü arıyorlar. İyice bilen bir kavim için Allah’tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?”³³

İslam öncesi Araplar’da dini sosyal hayatlarında gelenek ve göreneklerinde şirk inancının büyük bir etkisinin var olduğu açıkça görülmektedir. Hz. Peygamberin Tevhid inancını getirmesine kadar Arabistan’ın her tarafında kendilerine ibadet edilen putlar kaynaklarımızda ayrı ayrı belirtilmiştir³⁴.

Yukarıdaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere Cahiliyye kelimesinin Kur’an-ı Kerim’deki kullanılışı, o devir toplum hayatının ana karakterlerini yansıtabilecek şekildedir. İslam öncesi dönemde Arap toplumunun genel yapısının oluşumunda putperestliğin büyük etkisi vardır.

Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail’den sonra peyder pey savaşlara sahne olan Mekke şehri, İslam peygamberi Hz. Muhammed dünyaya gelinceye kadar yönetsel olarak pek çok el değiştirmiş, bunun doğal sonucu olarak da sosyal ve dini yapısında iktidarda bulunanların arzuları doğrultusunda birçok değişikliğe uğramıştır.

Cahiliye devri Mekke idaresine bakıldığında günümüzdeki yönetim şekillerinden farklı bir idare şekli mevcuttu. Adeta bütün yönetim şekillerinin iç içe girdiği bir yapıda idare edilmekteydi. İşte böyle karmaşık bir yapıda iken Hz. Muhammed dünyaya gelmiştir.

Bütün Arap yarımadası halkının olduğu gibi Hicaz bölgesi kabilelerinin de İslam’dan önceki dini hayatları çok ilkel idi. Devrin Arapları kendilerini çevreleyen doğanın insanlarınkine üstün, fakat özel vasıtalarla kendi hizmetlerine alınabilen kuvvetlerle dolu olduğuna inanıyorlardı. Bu kuvvetler cinlerdi ve bu cinleri Tanrı’nın kızları sayıyorlardı. Çevrelerini kuşatan doğal unsurlar bunlarla doluydu. Suların buharlaşması ve havanın güneş ışığında kırılışı o kadar garip bir durum alırdı ki Araplar adeta cinlerin sesini işittiklerini onların acayip ve garip şekillerini gördüklerini sanıyorlardı. Cinler onlara göre insanoğulları gibi özel bir karakter teşkil eder, insanlar gibi yeryüzünde

³² Feth 48/26

³³ Maide 5/50

³⁴ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kelbi, *Kitâbu'l-asnam*; İbn Hişâm, *Sire*, I, 78, İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 311, 315; İbn Vâzih, *Târihu'l-yâ'kûbî*, I, 224

dağılırlardı. Fakat onların gövdeleri insan yapısına benzemeyip ateşten veya havadan yaratılmış kabul edilirdi.³⁵

Araplar arasında cinlerin hayır ve şer işleri yapmaya muktedir oldukları inancı hakimdi. Bundan dolayıdır ki, onların rızasını kazanmak onlara karşı saygılı olmak ve ibadet etmek gerekirdi. Her cinin kendine ait belirli bir yerinin olduğu; kayaları, ağaçları ve putların içini mesken olarak tuttıkları kabul edilirdi. Esasını kurban kesmenin oluşturduğu bir âyin yoluyla putlar, kendilerine tapanların kabilesiyle bir kan akrabalığına dahil olurlar ve böylece de bu kabilenin koruyucusu çok zaman da dip cedit olurlardı. Her kabile kendi özel tanrısına tapar fakat başka kabilelerin tanrılarının da kendi bölgelerindeki gücünü tanırdı.³⁶

2 – Allah İnancı

Araplar, Hz. İsmail'in dinini unuttuktan sonra putlara tapmaya başlamış olmalarına rağmen kainatın yaratıcısı ve yüce koruyucusu olan Tanrı'ya da inanıyorlar ve hac zamanında onun adına telbiye ediyorlardı. Onlara göre Tanrı, insan gibi bir benliğe malikti. Tanrı, kainatın dışında olup bütün yaratıklar ona tabi idi. Bütün varlıkların yaratıcısı ve ulu hakimi olup, yağmur yağdırır ve her şey onun elindedir. Böyle olmakla beraber Arapların gerçek kulluğu öğretecek dini başkanları olmadığı gibi Tanrıya ibadet için bir ibadethaneleri de yoktu.³⁷ Kur'an-ı Kerim, Arapların Tanrıyı tanıdıklarına tanıklık etmektedir. Konuyla ilgili ayet mealen şöyledir: *"Onlara de ki: Yeryüzü ve onun üstündeki yaratıklar kimindir. Eğer bilerseniz söyleyiniz. Hemen derler ki, yüce Tanrınınındır. Sen, de ki: O halde siz fikredip düşünmez misiniz? Onlara de ki: Yedi göğün ve koca arşın sahibi kimdir. Onlar hemen cevap verirler. Yüce Tanrıdır. Sen, de ki: Öyleyse o Tanrıdan korkmuyor musunuz? Onlara de ki: Bütün eşyanın padişahlığı kimin elindedir ki istediğini himaye eder ve hiç kimse onun azabını men edemez. Eğer bilerseniz söyleyiniz. Onlar derhal cevap verirler: Yüce Tanrının elindedir. De ki, öyle ise niçin gaflete kapılıyorsunuz." Ankebût sûresinde ise; "Eğer, onlara gökten yağmur yağdırıp onunla yeri ölü durumdan dirilten kimdir diye sorsan; "Tanrıdır" diye cevap*

³⁵ Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1982, Dördüncü Baskı, s.103

³⁶ Çağatay, *a.g.e.* s.103

³⁷ Çağatay, *a.g.e.* s. 104

verirler.” denilmektedir. Yine Zümer sûresinde ise: “İnsana bir zarar eriştiği vakit ulu Tanrıya rucû ile ona dua eder, sonra yüce Tanrı ona o zarara karşılık nimet verdiğiğinde duayı unutup halkı İslam’dan men için Tanrı’ya ortak koşar” buyurulmaktadır.³⁸

O dönem toplum yapısı içerisinde Allah’a, öldükten sonra dirilmeye, ve Allah’ın, emirlerine uyanları mükafatlandıracağına inanan “Muvahhidler” olduğu gibi, her şeyin tabiatından olduğuna inanan “Dehrîler” de mevcuttu.³⁹ Bu dönemde Araplardan bir kısmı Hz. İbrahim’in dinine bağlı kalmışlardır.⁴⁰

Tarihçi Ezrakî’nin naklettiğine göre Kabe’nin içinde ve dışında toplam 360⁴¹ tane put bulunmaktaydı. Bu putların en büyüğünün adı da Hubel idi. Mekkeliler, önemli bir işe başlamadan önce, yolculuktan dönünce veya çıkınca Mekke şehir devletine ait tören ve merasimlerden önce Kabe’nin içindeki Hubel putunun heykelini ziyaret eder, o puta bağlılıklarının ifadesi olarak saygılarını sunarlardı.⁴²

Mekke şehir devletinin putperestliği oldukça farklı bir yapıda idi. Hem Allah tanınmakta, hem de put heykellerine tapılmaktaydı. Tam anlamıyla şirk olan bu hareket yani putları Allah’a ortak koşmak, Allah’ın en sevmediği bir insan hareketi olarak açıkça görülüyordu.⁴³

B – SOSYAL HAYAT

Cahiliye devri, Araplar açısından kahramanlık çağı olduğundan, ne sosyal ne de yönetim ve siyasi birliğe sahip olmadıklarından bütün Arap yarımadasını kapsayan tam anlamıyla bir sosyal hayatları da olmamıştır. Dağınık bir halde yaşamayı benimsemiş olmalarından dolayıdır ki kahramanlık, şairlik, nüfuz ve servet sahibi olmak, Arapların övünç duyduğu en önemli özelliklerdendi. Bunlar da çölde yaşayan bedevi Arabın, fırsat buldukça bu sebeplerden dolayı adam öldürmesine, huzuru bozacak davranışlarda bulunmasına sebep olmaktaydı. Bu devir toplum hayatının bu

³⁸ Mü’minûn 23/85; Ankebût 29/63; Zümer,39/8

³⁹ Mes’udî, *Mürûcû’z-zeheb*, II,126-127

⁴⁰ Yâ’kûbî, *Tarih*, I, 254-255; Alûsî, *Bulûğu’l-erab*, II, 194-196

⁴¹ Ezrakî, *Ahbar-u Mekke*, I,121

⁴² Ezrakî, *a.g.e.*, I, 117.

⁴³ Sırma, İhsan Süreyya, *Asr-ı Saadet Öncesinde Mekke Toplumu*, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm, I, 110, Beyan yay. İstanbul, 1994

bariz vasıflarının, Hz. Peygamber'in peygamberliğine kadar devam ettiği görülür.⁴⁴ Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar, sosyal sınıf olarak üç gruptan oluşmuştur. Bunlar, hürler, esirler ve mevâlılerdir.⁴⁵

Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce Araplar, genellikle aşiret ve kabile esasına dayalı bir hayat yaşamışlardır. Yukarıda da ifade edildiği üzere sosyal hayatın hangi zamanı olursa olsun, ister savaş isterse barış zamanı olsun, her bir kabile ve aşiretin, kendi büyükleriyle ve mensubu buldukları kabilenin şeref ve asaletiyle övünmek şeklinde ortaya çıkan bu vasıfları, çok kere kabileler arası anlaşmazlıklara, hatta kan dökülmesine kadar işin büyümesine sebep olmuştur. Kendi aralarındaki basit gerekçelerle ortaya çıkan anlaşmazlıklar neticesinde vuku bulan herhangi bir olumsuz olay neticesinde, kısasa başvurulur veya diyet mekanizması işletilirdi.⁴⁶

Sosyal hayat şartları açısından gelişmeye kapalı bir toplum görüntüsü veren İslam'dan önceki cahiliye devri Arapları, Hicaz bölgesinde yaşayan ve kendilerinden medeniyet noktasında yaşam özelliklerinden dolayı daha ileride olan diğer Araplara nazaran, daha ilkel hayat sürmeleri, kendi aralarında ilerlemeyi engelleyici bir takım unsurların, örf ve adetlerin oluşmasına sebep olmuş ve neticesinde de bunlar, hayata bakışlarını önemli ölçüde etkilemiştir.

Sayısı çok az olan şehirlerde yerleşmiş olan cahiliye devrinin hemen hemen bütün Arapları, bedevi bir hayat yaşamışlardır. Bundan dolayıdır ki, ticaret, ziraat ve sanat gibi geçinme sebeplerinden uzak kalmışlardır. Hayatlarını düşman kabilelerine yaptıkları baskınlardan elde ettikleri ganimetlerle ve hayvan yetiştirmekle sürdürmüşlerdir.⁴⁷ Geçim noktasında kendileri için başka herhangi bir üretim alternatifi oluşturamamaları, devrin bedevi Araplarını hem niteliksel bazı özellikleri kazanmalarını engellemiş, hem de kısıtlı geçim olanaklarına sahip olarak da şehirleşme sürecinde olumsuz durumlarla karşı karşıya kalmışlardır.

⁴⁴ Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.128; Uğur, *Müctebâ Hicri I. Asırda İslâm Toplumu*, s. 5

⁴⁵ Çağatay, *a.g.e*, s.131

⁴⁶ Corcî Zeydan, *Tarihü'l-arab kable'l-islam*, I, 350; Ahmed Emin, *Fecrü'l-islâm*, s.9; Uğur, *Hicri I. Asırda İslâm Toplumu*, s.5

⁴⁷ Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.129

Hicaz bölgesinde her yıl “el-Eşhuru'l-Hurum” denilen Zi'l-Ka'de, Zi'l-Hicce, Muharrem ve Recep aylarında Mekke civarında panayır kurmak, buralarda takas veya satış suretiyle alışveriş yapmak asırlar boyu devam etmiş sosyal adetlerdendir. Bu devrin en meşhur panayırları Ukaz, Zu'l-Mecaz, Mecenne ve Hubaşedir.⁴⁸

1 – Aile

İslamiyet öncesi Arap yarımadasında yaşayan Arapların aile kültürü günümüz yapısından biraz farklıydı. Cahiliye evlenmelerinde kadınla erkeği birbirlerine bağlayan nikahın dini bir içeriği olmadığından kadın, ancak çocuk doğurduktan sonra aileye dahil edilirdi. Böyle bir yapı neticesinde eğer bir kadın çocuk doğurmadan ölürse kocasına taziyede bulunulmazdı. Bununla beraber, çocuğu olmayan bir kadın herhangi bir sebepten ötürü diyet ödemeye mahkum edilirse diyeti kadının kocası değil de mensubiyeti bulunduğu ailesi öderdi. Devrin Arapları yalnızca aile topluluğu akrabalarına önem verdiklerinden dolaydır ki, evlenme yolu ile ortaya çıkan akrabalığın kendilerince bir önemi yoktu. Bu sebeple bir baba ölürse oğulları üvey analarıyla rahatlıkla evlenebiliyorlardı.⁴⁹

İslamiyet öncesi Araplar arasında çıkan aileler arası kan davaları beraberinde ciddi boyutta savaşları getirmiş ve işin nihayetinde de diyet müessesesi doğmuştur. O dönemin yapısı itibariyle bir devlet kurumunun sağlam şekilde mevcut olmayışındandır ki, kişilerin haklarını ancak kan davası kuralı temin ediyordu. Devletin olmadığı ve tamamen kişilerin kendi nefsi duygularıyla hareket ettiği bir yapıda olay sadece kan davalı kişiyle sınırlı kalmamakta; beraberinde de mensubu bulunduğu bütün aile bireylerine kadar yansımaktaydı. Bu durumda göçebe halinde yaşanan Arapların yerleşik düzene geçmesini engellemekte sağlıklı bir toplum olma yolundaki gelişmelere mani olmaktaydı. Cahiliye devri Araplarının aile yapısında zaman içerisinde bir takım harici unsurların katılması söz konusu idi. Aileden olmayıp istilhak, muâhât, ve hilf yolları ile giren yabancılar da karışabiliyordu. **İstilhak:** Araplarda bir kişinin yabancı birisini kendi ailesine katması, **Muâhât:** Bir

⁴⁸ Aynî, **Umdetu'l-kâri'** IV, 784; Arap panayırları hakkında geniş bilgi için Bkz. Saïd el-Efğânî, **Esvâkü'l-arab fi'l-cahiliyye ve'l-islâm**

⁴⁹ Çağatay, **a.g.e**, s.129

Arabın yabancı bir Arapla kardeşleşmesi; **Hilf**: Esir düşüp kurtuluş fidyesi veremeyen bir kişiyi aile bireyleri arasına katmak anlamlarına gelmektedir.

Araplar, bu şekillerle aileden olmayan bir kimsenin aile bireyleri arasına alınması adeti olduğu gibi bunun tam tersi olan aile içinden bir kimsenin de kötü bir durumu görülmesi karşısında aileden çıkartılması olağan bir durumdu.⁵⁰

2- Hukuk

Cahiliye dönemi Arapları İslamiyet'le tanıştıkları zamanki sosyal durumlarının bedevilik, kabilecilik ve göçebeliğin hakim olduğu hususu yukarıda açıklanmıştı. Bu vasıfların da onların büyük bir millet olmalarını engellediği ve hak batılda birbirlerini desteklediği sonucu ortaya çıkmıştı.

Devamlı süregelen göç ve savaşlar, güçlü kuvvetli erkeklere gereksinim duyduğundan kız evlat dışlanmış, yine sosyal, ekonomik ve fiziki şartlar ziraat, ticaret ve zanaatla ilgilenilememiştir. Bedevi Arapların bu durumlarına karşılık yerleşik Araplar şehirlere yerleşmiş, ziraat, ticaret ve çeşitli zanaatlarda ilerlemişlerdir.⁵¹ Bundan dolayıdır ki Cahiliye devri Arapları arasında yazılı metne dayanan bir hukuk sistemi olmamıştır. O dönemde değişik hukuk kurallarının uygulandığı görülmektedir.⁵²

Cahiliye devri Araplarının tüm bu olumsuz özelliklerine rağmen af, komşuluğa riayet, doğruluk, yiğitlik ve cesaret, misafire ikram, izzeti nefis, ahde vefa gibi güzel huyları da mevcuttu. Kısaca özetlediğimiz cahiliye devri sosyal ekonomik ve yönetsel anlamda mevcut yapı İslam öncesi Arapların hukuki hayatlarına da etki etmiştir.

Sosyal hayatın kaçınılmaz gereksinimlerinin başında hukuk düzeni gerekir. Hukuk düzeni her zaman yazılı olmayabilir. Bazen bu nizam, örf adet ve geleneklere yerini bırakabilir. Cahiliye devri Araplarının hukuk düzeni daha çok yukarıda bahsedilen yazılı olmayan hukuk sistemine dayalıydı. Yazılı ve düzenlenmiş bir hukuki yapının olmaması ve neticede de bu boşluğun sosyal unsurlarla doldurulmaya çalışılmasıdır.

⁵⁰ Bkz. Corcî Zeydan, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, VI, 30, naklen M. Şemseddin Günaltay, Darülfünun İlahiyat Fak. Mecmuası, yıl 1, sayı 4, İstanbul, 1926, s.77, not.1; Neşet Çağatay, **a.g.e.**, s.130

⁵¹ Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul, 1999, s.42

⁵² Çağatay, **a.g.e.** s. 28; Uğur, **a.g.e.** s. 23

Cahiliye devrinde devlet teşkilatının olmaması yanında yerel manada bir kurumları da mevcut değildi. Ortaya çıkan anlaşmazlıklar, kabile başkanı veya kahinler tarafından çözüme kavuşturulurdu. Kendilerine çözümlenmesi için sunulan problemler karşısında kabile başkanı veya kahin, mevcut yapıda bulunan örf adet ve geleneklere göre hükmederek adaleti sağlamaya çalışırlardı. Bunun yanında verilen hüküm kararının uygulaması yönünde herhangi bir usûl ve kaide de yoktu. Hükümü verecek olan kişinin kendi şahsi yorumu neticeyi belirleyen ana unsurdu.⁵³

Kısaca özetlemek gerekirse İslâmiyet'ten önceki Arapların sosyal ekonomik ve yönetsel anlamada hayatlarına yön veren yazılı bir materyallerinin olmaması yerleşik bir hayat yaşamamalarından kaynaklanmaktaydı. Arap yarımadasının güneyinde yaşayan Arapların yaşam standardı gereği daha medeni bir yapıda olmaları ve neticesinde de bir takım kültürel unsurları muhafaza etmeleri göçebe bir şekilde yaşam süren bedevi Arapların durumu karşısında kendilerini yerleşik bir hayat açısından daha iyi konumda olmalarını sağlıyordu. Bedevi Arapların ilkel bir yapıda sürdürdükleri yaşamları kendilerinin bir hukuk düzeni oluşturma noktasında engellediği gerçeği konunun anlaşılması manasında ufuk açıcı bir yönde katkı sağlayacağı gayet açıktır.

Cahiliye devri Arap hukukunun genel hatları ile yapısı yukarıda anlatıldığı gibidir. Detay kısımları çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ahkâmın teşekkülü aşamasında Kur'an-ı Kerîm ayetleriyle mukayeseli olarak inceleneceğinden şimdilik genel yapısı hakkında özet bilgi ile yetinilmiştir.

3 – Kültür

Kültür, sosyal hayatın içinden oluşan bir olgudur. Bu bağlamda cahiliye devrinin kültürü, dönemin insanların hayata olan bakış açıları istikametindedir. Devrin Arapları arasında siyasî, iktisadî ve içtimaî yaşam standartları çerçevesinde oluşacak kültürde, aşağıda bahsedileceği gibi devrin karakteristik özelliklerinin de var olacağı hususu gayet açıktır. Dönemin Arapları genellikle bedevi bir hayat sürmüşlerdir.⁵⁴ Çoğunlukla ümmi olan

⁵³ Corcî Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I, 8

⁵⁴ Ahmed Emin, *Fecrû'l-islam*, s. 4, 9; ed-Dûrî, *Mukaddime fi tarihi Sadri'l-islam*, s. 6; Cevad, Ali, *Tarihu'l-arab kable'l-islam*, I, 6

Araplar, çöl hayatıyla sınırlı bir kültür oluşturmuşlardır.⁵⁵ Hz. Peygamber bedevî Arapların genel karakteristik özelliklerini şöyle ifade etmektedir: “Biz, ümmî bir milletiz. Yazı ve hesap bilmeyiz.”⁵⁶

İslam öncesi Arap toplumlarında hakim olan kültür, puta tapıcılık ve kabile asabiyeti idi. Kültürün içini dolduran unsurlar genellikle o dönemin karakteristik yapısı gereği, putlar, şiir, kabileler arası hikayeler, savaş menkıbeleri, komşu kabilelerle olan ilişkiler, cesurluk, kabile şerefi ile öğünmeler, tıp ve astronomi ilimlerine dayalı basit bilgilerden oluşmaktaydı.⁵⁷

Yerleşik bir hayat yaşamayan cahiliye devri Arapları, kültürlerinin zenginleşmesi noktasında ilerleyememiştir. Dar bir çerçevede hayat nizamlarını kuran ve dünyaya bakış açılarının son derece küçük olduğu bir sistemde, kültürel unsurlarının oluşumu ve bunlarının muhafaza edilerek sonraki nesillere geliştirilerek doğru bir şekilde aktarılması zor olmuştur. Bu dönem toplumlarının kültür kaynağını oluşturan unsurların başında şiir, ensab, emsal, eyyamü'l-Arab, toplumların örf ve adetleri, Himyer ve Yemen halkının menkıbeleri, Hicaz ve Yemen bölgelerine yerleşmiş bulunan Yahudilere ait haberler ve Suriye ve Irak'taki Hıristiyan kiliselerinin yaydığı Hıristiyanlığa ait bilgiler gelmektedir.⁵⁸

İslam'dan önce yaşayan bedevî Arapların temizlik noktasında kültürel anlamda çok fazla ilerde oldukları söylenemez. O dönemde temizlenme yerlerinin olmadığı görülmektedir. Hamam tarzı bir temizlenme yerinin kaynakların bildirdiğine göre Bizans tesiri altında bulunan Suriye'de görüldüğü ve uygulamasının da ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra yapılabildiği bildirilmektedir.⁵⁹

İslamiyet'le birlikte oluşan yeni dini kültür, eskiden var olan kültürel unsurların da dinleşmesini sağlayarak farklı bir boyut kazanmıştır. Şiir ve dil konusunda Kur'an-ı Kerim'in üslubunun hakim olması yanında eskiden görülen medhin İslamiyet'le birlikte Hz. Peygamber ve onun yakın arkadaşları sahabe yönünde olduğu açıkça görülmektedir.

⁵⁵ Ahmed Emin, *a.g.e*, s. 140

⁵⁶ Buhari, savm, 13; Müslim, sıyam,15; Ebû Davud, savm, 4; Neseî, sıyam, 17; Müsned, II/43

⁵⁷ Suyûtî, *el-Muzhir fi'l-luğa*, III, 82; *el-İtkân*, I,121; Dineverî, *el-Ahbaru't-tivâl*, s. 332

⁵⁸ Cevad Ali, *Târihu'l-Arab Kable'l-islam*, s. 11, 12; Filib Hitti, *Târihu'l-arab*, I, 124. Corcî Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I, 24

⁵⁹ Abdü'l-Hayy el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, I, 94

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE AHKAMIN TEŞEKKÜLÜ

I – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE FIKHİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

HZ. Peygamber Devri, ahkâmın oluşması açısından, gerek vahye dayalı teşrî faaliyetlerinin bu döneme dayanması, gerekse sonraki fıkıhın oluşum sürecine temel teşkil etmesi nedeniyle fıkıh devreleri arasında en önemlilerinden birisidir.

Bu dönemi genel karakteristik özelliklerinin bariz bir şekilde farklı olduğu iki ana bölüme ayırmak gerekir ki bunlar: Mekke devri ve Medine devridir.

A – MEKKE DEVRİ

Miladî 610 yılında İslam'ın ilk emrine muhatap olan Hz. Peygamber, peygamberliğinin icabı gereği vahiy ile kendisine gelen emirleri insanlara tebliğ başlatmış ve Medine'ye hicret yılı olan 622'ye kadar da Mekke'de kalarak görevini sürdürmüştür. Yaklaşık 13 yıllık bu süreçte Kur'an-ı Kerim'in 1/3'üne yakın bir kısmı nazil olmuş ve insanlara bildirilmiştir.

Bu devrin vahiy mahiyetine bakıldığı zaman daha çok ahlak ve inanç alanında yoğunlaştığı görülmektedir.⁶⁰ Daha sonra oluşacak olan ibadet ve hukuki düzenlemelerle ilişkin literatür, aslında bir bakıma yukarıda zikredilen iki temel üzerine bina edilecektir ki, bu husus, ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak işlenecektir. Mekke döneminde fıkıh hükümleri az olmakla beraber umumî ve küllî bir özellik taşıması bakımından da diğer fıkıh dönemlerine nazaran farklılık arz etmektedir.⁶¹

B – MEDİNE DEVRİ

Mekke döneminde tebliğ faaliyetlerinin başlamasından sonra Mekkeli müşrikler tarafından devamlı olarak bu çalışmalar engellenmeye çalışılmış ve diğer insanların eski dinlerini bırakıp İslam'ın davetine icap etmemeleri için yoğun bir çalışma başlatılmıştı. Bunun neticesinde de artan eziyetler ve sıkıntılar yüzünden Allah, peygamberine eski adıyla Yesrib olan Medine'ye göç etmesine izin vermiş ve dönemin Müslümanları ile birlikte buraya göç

⁶⁰ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.53

⁶¹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 46

etmesinin yolu açılmıştı. Yesrib, Medinetü'n-Nebî adıyla yeni İslam devletinin yeni merkezi olmuş, nihayetinde de bu genç devletin yönetimini ve İslam toplumunun siyasî, iktisadî ve içtimaî hayatını yönlendirecek ve kendisine şekil verecek kurallara ihtiyaç vardı ki, bu da teşrî faaliyetleriyle tamamlanacaktı.

Medine döneminde ortaya çıkan ihtiyaçlara karşılık bir taraftan ibadetler, cihat, aile ve miras ile ilgili hükümler diğer taraftan ise anayasa, ceza, muhakeme usulü, muamelat ve devletler arası münasebetle ilgili kaideler esaslar vazedildi. Bunların ortaya çıkışı ise devrin örf adet ve geleneklerine paralel olmakla beraber karakteristik özelliklerine de uygunluk arz ediyordu.

1 – Fıkıh Kaidelerinin Ortaya Çıkış Şekli

Medine döneminde insanların gerek kişisel ve gerekse sosyal ihtiyaçlarını karşılayan, çeşitli ilişkilerini belli bir düzen içerisinde ele alıp işleyen fikhî hükümler iki şekilde tezahür ediyordu.

Sosyal hayat içerisinde bir takım gelişmeler ve olaylar cereyan etmekte ve neticesinde de bir hüküm vermenin gerekli olduğu durumlar ortaya çıkmakta veya bizzat devrin insanları tarafından özellikle de Hz. Peygamber'in yakın arkadaşları konumunda bulunan sahabeler tarafından bir takım sorular sorulma ihtiyacı doğuran olaylar meydana gelmekteydi. Böyle durumlar karşısında ya konuya ilişkin ayet nazil olmakta veya Hz. Peygamber'in kalbine hükmün manası ilham olunmakta ve o da bunu kendi üslubuyla ifade ederek hükmünü açıklıyordu. Tüm bunların dışında bazen hüküm, ilgili kişilerin kendi görüş ve mukayeselerine de bırakılabiliyordu. Böylece mübah alan da belirlenmiş oluyordu.

Sekizi fıkıhla ilgili olmak üzere Kur'an-ı Kerim'de on beş yerde geçen “**senden soruyorlar**”; iki defa da “**senden fetva istiyorlar**” ifadeleri⁶², ahkâmın oluşması noktasında sahabîlerin bizzat Hz. Peygamber'e olay hakkında hüküm sorduklarının ve cevabî hükmün de sorulan soru mukabilinde geldiği hususunun bariz bir şekilde nassa yansımasıdır.

Yukarıda bahsedilen husus, bir soru veya olay karşısında gelen ayetlerle ilgiliydi. Bir de herhangi bir soru sorulmadan veya olay meydana gelmeden de zamanı geldikçe hükümlerin inzalıdır ki, bu hususta zamanın geldiği noktayı

⁶² Muhammed Fuad Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-kur'âni'l-kerim*, “s-e-le” ve “f-t-v” maddeleri, İstanbul, Çağrı Yay. 1406/1986

şârî takdir ediyordu. Genel hatlarıyla İslamın oluşumuna bakıldığında İslam, salt bir olaya verilmiş cevaplar manzumesi olmayıp, yeni bir kişilik toplum ve devlet var etmek için var olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak da aile ve ceza hukuku ile ilgili kurallar, şûrâ, zekat nisapları verilebilir.

Görüleceği üzere Medine devrinde ahkâmın teşekkülünün çeşitli yollardan olmasında ve hayatın içinde vuku bulan olayların süreç içerisinde kaidelerin oluşması noktasında olumlu bir etki yaptığı gerçeği kuvvetle muhtemel olmakla beraber; zaman içerisinde değişime uğrama ihtimali yüksek olan bir takım sosyal ve kültürel unsurlara binaen gelen şer'î hükümlerin durumu, ilerleyen bölümlerde daha açık bir şekilde izah edileceği üzere zamanın değişmesi cihetinde ahkâmın da değişebileceği olgusunu⁶³ beraberinde getirmektedir ki bu da, hükümlerin her zaman dinamik bir yapıda olduğu gerçeğini açıkça vurgulamaktadır.

2 – Devrin Fıkıh Özellikleri

Medine devri fıkıhının genel karakteristik özelliğini hulasa etmek gerekirse, iyi, güzel ve faydalı olanı almak; kötü, çirkin ve zararlı olanı atmak şeklinde olacaktır ki; bu, *celb-i menâfi'*, *def-i mefâsid* şeklinde bir kaide olarak da ifade edilir.⁶⁴ Devrin fıkıhî özellikleri açısından şu hususlar dikkat çekmektedir:

a – Tadrîc

Hukuki düzenleme faaliyeti 23 yıllık bir zamanı kaplayan ve bir seferde indirilmeyen Kur'an-ı Kerim ve onun en sağlam tamamlayıcısı ve açıklayıcısı olan sünnet, zaman içerisinde hükümlerini açıklamış, neticede de insanların onu daha iyi anlamaları, öğrenmeleri ve kavramaları sağlanmıştır. Dönemin sosyal yapısının ana karakteristik özelliği olan okuma yazma noktasında insanların ilgilerinin az olması gerçeğinin yanında, daha çok hafızalarına güvenen bir milletin var olduğu unutulmamalıdır.

⁶³ Yıldırım, Mustafa, *Mecellenin Külli Kaideleri*, İzmir İlahiyat Fak. Vakf. Yay. s. 108 İzmir, 2001; Ayrıca ahkâmın değişmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Erdoğan, Mehmed, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, Marmara Ün. İlahiyat Vakfı. Ya., İstanbul, 2000

⁶⁴ İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 45

(1) Zaman İçinde Tadrîc

Belli bir zaman içerisinde ahkâmın oluşması gerçekleşmemiştir. Zaman açısından uzun bir süre zarfında hükümler oluşmuş ve bu da, devrin insanları tarafından kabullenmeleri noktasında en azından eski örf ve adetlerine iyice alışmış olanların, yeni uygulamalara geçişinde bir kolaylık sağlamıştır. Sosyal hayat içerisinde oluşan bir adet, ancak oluştuğu süre kadar sonra ortadan kalkar varsayımından hareketle Kur'an-ı Kerim'in getirdiği hükümler açısından yıllara dayalı alışkanlıkları kısa süre içerisinde yeni kurallarla ıslah etmesi İslam'ın evrensel mesajının ilahiliği noktasında şüphe götürmez bir gerçektir.

(2) Hükümler İçinde Tedric

Hz. Peygamber devrinde ahkâmın tekemmülü birden olmadığı gibi kural ve kaideler de birden konulmamıştır. Yıllardır alışlagelmiş uygulamalardan birden vazgeçmek, insan tabiatı için hem zor ve hem bir o kadar da ters bir durumdur. Bunun yanında uygulama cihetinde emirler, azdan çoğa doğru bir seyirle artırılmış, ilk başlarda hafif olan kural ve uygulamalar, zaman içerisinde nitelik ve nicelik bakımından artırılarak gerçek konumlarına ulaştırılmıştır.

Buna örnek olarak söylenebilir ki; namaz önce sabah ve akşam olmak üzere iki vakit icra edilirken bu, daha sonra beş vakte çıkarılmıştır. Var olan bir uygulama niceliksel olarak artırılmış ve uygulama pekiştirilmiştir. Bunun yanında zekat, önce sınırlandırılmamış, kişilerin kendi tasarrufuna bırakılmış daha sonraları ise miktarları sabitlenerek mecburi konuma getirilmiştir. Bu ve buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber; çalışmanın ana tezinin bu felsefeyi yansıtmak olması sebebiyle detaylı açıklama ve örneklerle konunun mukayesesi ileriki bölümlere bırakılmıştır.

b – Kolaylık

Kolaylık prensibi, bu devrin fıkıh karakterini oluşturan başlıca unsurlardan bir tanesidir. Dönemin ahkâmının teşekkülü noktasında kural ve kaidelerin benimsenmesinde kişi fıtratını zorlayıcı hükümlerden kaçınılmış, daha çok işin kolay yönü esas alınarak kararlar verilmiştir. Nitekim bu durum Kur'an-ı Kerim'in çeşitli yerlerinde açıklanmıştır.⁶⁵

⁶⁵ Bakara, 2/185; Alu İmran, 3/159

Hiz. Peygamber de: “Kolaylaştırın, güçleştirmeyin; sevdiren, nefret ettirmeyin”⁶⁶ buyurarak Kur’an’ın evrensel sedasının ana felsefesini ifade etmiştir. Bu felsefede de ümmete güçlük çıkarmama ilkesi bariz bir şekilde görülmektedir.

Sadece bu devirde geçerli olan kolaylaştırmaların yanında ilerleyen dönemlerde de geçerliliğini koruyan ve koruyacak olan hastalık, yolculuk, zorlama, yanılma ve unutma gibi bazı faktörler, bir takım hükümlerin hafifletilmesi için bir gerekçe kabul edilmiş ve bu da, “**zaruretler haramları mubah kılar**”⁶⁷ İslam hukuk kaidesine mesnet teşkil etmiştir.

c – Nesih

Bir hükmün kendinden sonra gelen başka bir hüküm tarafından kaldırılması anlamına gelen nesih, sadece Hiz. Peygamber devrine has bir durumdur. Nesihin amacı da zaten dönemin Müslümanlarını hükümlere yavaş yavaş alıştırmak, insanlara çeki düzen vermek ve kuralların uygulamasını kolaylaştırmaktır. Kısaca bilgi verdiğimiz nesih konusu aşağıda daha detaylı ele alınacak olup şimdilik bu kadar ile yetiniyoruz.

Genel anlamda konunun belirgin noktalarında verilmeye çalışılan bu bilgiler ışığında Hiz. Peygamber devrindeki fıkıhın özelliklerini daha yakından inceleyip geniş açıklamalar yapabiliriz.

II – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE TEŞRİ FAALİYETLERİ

İnsanlara yol gösterip onları hidayete erdiren Allah’ın hükmü⁶⁸ insanlara ya Kur’an-ı Kerim ya Sünnet ya bunlar üzerinde yapılan içtihat ya da tüm bunlara dayalı icma ile ulaşmaktadır. Zaten bir anlamda icma, bir konuda ittifak etmek ve mutabakata varmak demektir. Hiz. Peygamber devrinde daha sonraları fıkıhın usûl ve fûrû şeklinde iki kısma ayrılmış bir yapısı yoktu. Yapısı itibarıyla usûl kısmı, dini hükümlerin kaynak ve hüküm çıkarma metodlarını; fûrû ise, yukarıda belirtilen kaynaklardan çıkartılmış bulunan kural ve kaidelerin bütününe teşkil ediyordu.

⁶⁶ Buharî, ilm 11, cihad 164; Müslim, cihad 5; Ebû Davud edep 17; Ahmed b. Hanbel, Müsned I, 239, 283, 365; IV, 399, 412, 417

⁶⁷ İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, s.43

⁶⁸ En’am 6/57; Yusuf 12/40, 67

H.z. Peygamber devrinde usûl ve fûrûnun temeli atılmış olmakla beraber bir ilim dalı olarak incelenmesi, bilimsel metodoloji kurallarının işletilerek bilgilerin istinbat edilmesi sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Fıkıh devrinin H.z. Peygamber döneminde Kitap ve Sünnet tamamlanmış olup, diğer metodlar bu iki ana kaynaktan istinbat edilmiştir. Kur'an-ı Kerim ilk vahyinden itibaren devrin ileri gelen sahabeleri tarafından ezberlenmiş ve yazılmış, Sünnet ise kısmen yazılmış ve daha çok ezberlenmiştir. Fûrû kısma ait bu devirden verilebilecek örnekler oldukça fazladır. Bunların en önemlilerine ileride temas edeceğiz.

III – H.Z. PEYGAMBER DEVRİNDE METOD VE KAYNAKLAR

A – KUR'AN-I KERİM

1 – Tarifi

Sözlükte, okumak anlamına gelen Kur'an,⁶⁹ “ğufuran” vezninde bir mastardır. Kur'an-ı Kerim'de geçen, “...öyleyse biz onu okuduğumuzda sen onun kıraatine uy”⁷⁰ ayeti Kur'an kelimesinin kıraat anlamına geldiğini açıkça göstermektedir.⁷¹

Terim olarak Kur'an'ın eş anlamlısı olan kitap kelimesi ise, “H.z. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılı, H.z. Peygamberden bize kadar tevatür yoluyla nakledilen ilahi bir nazımdır.”⁷² şeklinde tarif edilmiştir. Usûlle ilgili fıkıh kaynaklarının şer'i deliller bahsinde buna benzer tarifleri bulmak mümkündür.

Yukarıda yapılan tarif tetkik edilmek gerekirse; Kur'an-ı Kerim'in dışında kalan Tevrat, İncil ve Zebur gibi diğer peygamberlere indirilen semavi kitaplar

⁶⁹ Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir, **Muhtârü's-sıhah**, Kahire, 1343/1925, **k-r-e** maddesi, s. 526; A. Buharî, **Keşf-ü pezdevî**, I, 21

⁷⁰ Kıyame, 75/18

⁷¹ Razî, **a.g.e.**, s. 526; A. Buharî, **a.g.e.**, I, 21; Rağıb el-İsfahanî, Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât, fi ğaribi'l-kur'an**, Beyrut-Lübnan, s. 402; İbn-i Melek, **Şerhü'l-menar**, 31, 32; Şener, Mehmet, **İslam Hukukunda Örf**, s. 8 İzmir, 1987

⁷² Serahsî, **Usûl**, I, 279; Pezdevî, **Usûl**, I, 21; İbn-i Melek, **Şerhü'l-menar**, s. 31; Molla Hüsrev, **Mirâtü'l-usûl**, I, 93-96; el-Gâzâlî, Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min İlmî'l-usûl**, I-II, Bulak-Mısır, 1322, I, 101; Şevkânî, Muhammed b. Ali, **İrşâdü'l-fühûl ilâ Tahkiki'l-hakkı min İlmî'l-usûl**, Mısır, 1357/1937, s. 29

tarif dışında kaldığı gibi, manası Allah'tan, lafzı peygamberden olan hadisi kudsî ile hem manası ve hem de lafzı da peygamberden olan hadis-i nebevî bu tarifi kapsama dışında kalmaktadır.⁷³ Kur'an-ı Kerim'de Kur'an'ın Hz. Peygambere indirildiğine dair pek çok ayet vardır.⁷⁴

2 – Muhtevası ve Bağlayıcılığı

İslam alimleri tarafından ittifakla kabul edilen görüş, Kur'an-ı Kerim'in bir tavsiye kitabı olmadığı; bunun yanında içinde tüm inanan insanları bağlayan hükümlerin de olduğu bir kitaptır. Böyle bir genel kabul görüşünün oluşmasında hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'de bulunan birçok ayet ve Hz. Peygamberin ifade buyurduğu pek çok Hadis önemli bir rol oynamıştır. Burada üzerinde İslam alimleri tarafından düşünülen ve müzakere edilen husus, bu ayetlerin hangisinin bağlayıcı, hangisinin ise bağlayıcı olmadığı konusudur.

Kur'an-ı Kerim'in içeriğine bakıldığı zaman, gerek bireysel gerekse toplumsal olarak insanları ilgilendiren ve birbir insanın müdahil olduğu konularda hükümler içerdiği konusu bariz bir şekilde ortadadır. Bu ayetlerin bir kısmı genel anlamda olmakla beraber bir kısmı da belli konulara ait özel mahiyetli durumlardan müteşekkil ayetlerdendir.

Kur'an-ı Kerim'de bulunan altı bini aşkın ayetin en çok üzerinde durduğu konuların başında, tevhid inancı ve bunun temelleri, sapık inançların reddi, vahiy, peygamberlik ve ahiret hayatının ispatı, cennet cehennem ve ahiret ile ilgili hususların tasviri, geçmiş toplumların hayatları ile ilgili kıssalar, iyi işlere mükafat sözü, kötü işlere ceza tehdidi, Allah'ı hatırlatma, öğme ve nimetlerini sayma, onun isim ve sıfatları ile ilgili açıklamalar vb. konular gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de hangi ayetin fıkıhla ilgili olduğu hangisinin ise olmadığı konusunda ortaya çıkan görüş ayrılığı, beraberinde ahkam ayetlerinin de sayısı noktasında ihtilaf oluşmasına neden olmuştur. İslam alimleri içerisinde Kur'an-ı Kerim'de geçen ve doğrudan fıkıh konularını isim vererek ele alan ayetleri ele alanlar, ahkam ayetlerin sayısını yüz elli olarak tespit etmişlerdir. Bunun yanın da, istidlal yoluyla da olsa meseleye bir açıklık getiren ayetleri de hesaba katarak Kur'an'daki ahkam ayetlerin sayısını beş yüze kadar çıkaran

⁷³ Abdülaziz el-Buharî, *Keşfü'l-esrar alâ usûli Pezdevî*, I, 21; Molla Hüsrev, *a.g.e.* I, 95; İbn Melek, *a.g.e.*, s. 34, 35; Güzelhisârî, Mustafa b. Muhammed, *Menâfi'u'd-dekâik şerhu mecâmîu'l-hakâik*, İstanbul, 1308, s. 25

⁷⁴ En'am, 6/19; Yusuf, 12/3; Şûra 42/7

İslam alimleri de olmuştur. Ayetlerin delaletleri göz önüne alınarak yapılacak bir inceleme, Kur'an-ı Kerim'deki ahkam ayetlerin sayısını daha da artıracaktır.

İbnu'l-Arabî, (ö.543) **Ahkâmu'l-kur'an** adlı eserinde bazı hocalarından şunu nakletmiştir. "Bakara sûresinde bin emir, bin nehiy, bin fıkıh hükmü ve bin haber vardır. Fıkıh açısından bu sûre, büyük öneme haiz olduğu içindir ki, İbn Ömer bu sûreyi tam kavrayabilmek için sekiz yılını harcamıştır.⁷⁵ İbnu'l-Arabî, fıkıh ile ilgili ayetlerin tefsirini yaptığı yukarıda zikredilen eserinde 105 sûreden 864 ayet üzerinde inceleme yapmış, bu ayetlerden fikhî hükümler çıkarmaya çalışmıştır. Bunların çoğu da Kur'an-ı Kerim'in baş tarafında bulunan ve çoğunlukla Medine'de nazil olmuş bulunan yaklaşık otuz civarında sûrede bulunmaktadır.⁷⁶

3– Geliş Şekli

Yaklaşık olarak altı yüz sayfa civarında olan Kur'an-ı Kerim yirmi üç yıllık bir sürede peyder pey olarak inzal olmuş, böylece de dönemin okuma yazma bilmeyen insanları tarafından da anlaşılıp hayata tatbiki noktasında da bir kolaylık sağlanmıştır. Şayet Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygambere birden inmiş olsaydı dönemin insanları açısından iki olumsuz durum ortaya çıkardı ki bunlar; ezberlenip öğrenilmesi noktasındaki zorluk ve sadece lafzını öğrenme gayretine girişilip manası boyutunda bir ihmalin söz konusu olması durumudur.

Kur'an-ı Kerim'in dönemin cahil insanlarına gönderiliş gayesi, birtakım amaçlar doğrultusunda okunması için değil, kendisiyle yeni bir kimlik ve hayata bakış açısı kazanılması içindir. Bu sebeptendir ki, Kur'an-ı Kerim'de bulunan kaideler, yukarıda da açıklandığı gibi, ya toplum içerisinde meydana gelen bir takım olay ve hâdiseler neticesinde ya da gerçekten artık o hükmün insanlara inzal vakti geldiği içindir ki, Allah'ın takdiri ile bir, on veya daha fazla grup halinde Hz. Peygambere geliyor o da ümmetine, rabbinden aldığı gibi tebliğ ediyor, gerekirse açıklıyor ve aynı zamanda da uygulama cihetine gidiyordu.

Kur'an-ı Kerim, niçin toptan değil de parça parça indirildiği hususunu yine kendi ifadesiyle devrin müşriklerinin itirazlarına binaen bize şöyle açıklamaktadır: "Yine o inkar edenler dediler ki: "O Kur'an, Ona hep birden

⁷⁵ İbnu'l-Arabî, **Ahkâmu'l-Kur'an**, Beyrut, I. 8.

⁷⁶ Hacevî, **el-Fikru's-sâmî**, I, 26

*indirilseydi ya!" Biz onu kalbine iyi yerleştirmek için böyle indirdik ve onu mükemmel bir okuyuşla ağır ağır okuduk.*⁷⁷ Yine Kur'an-ı Kerim'in başka bir ayetinde: "...Onu insanlara sindire sindire okuyasın diye parça parça gönderdik ve onu ağır ağır indirdik"⁷⁸; diğer başka bir ayette ise: "Ondan önce sen, ne bir kitabı okuyabilir ne de elinle onu yazabilirdin. Böyle olsaydı haktan sapmış olanlar şüpheye kapılırlardı"⁷⁹ buyurulmaktadır.

Yukarıda manaları verilen ayetlerden anlaşılacağı üzere, Kur'an-ı Kerim'in, bir insandan herhangi bir şekilde eğitim almamış ümmî bir Peygambere Allah'tan geldiğini, insani bir kaynaktan olmadığını ve çoğunun eğitimden nasibini almamış okuma yazma bilmeyen bir insan topluluğuna tebliğ edildiğini ifade edilmekle beraber yine Kur'an-ı Kerim'in toptan olarak değil de, parça parça, bölüm bölüm olarak geliş sebebinin başka bir yönüne de işaret edilmektedir.

4 – Yazılması ve Kitaplaştırılması

Kur'an-ı Kerim'in vahyedildiği gibi korunacağı ilkesi Allah Teala tarafından insanlara bildirilmiş olup⁸⁰, fıkıhla ilgili ayetlerin ve bu ayetlerin mesnet teşkil ettiği sınırsız güncel hükümlerin varlığı göz önüne alındığında Kur'an-ı Kerim'in yazılması ile aynı zamanda da fıkıhın ilk tedvininin gerçekleştiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Allah Teala, kitabında insanlara vermiş olduğu Kur'an'ı koruma sözünü Hz. Peygamber vasıtasıyla şu şekilde uygulatıyordu: Hz. Peygambere vahiy geldiği zaman okuma yazma bilen sahabîler çağırılır, yeni gelen ayetler yazdırılır, kontrol ve düzeltme amaçlı okutulur ve sonra da, bu ayetler erkek ve kadınlara ayrı ayrı okunurdu. O devride kağıt mevcut olmadığı içindir ki, yazmaya elverişli her nesne kullanılmış, buradan hareketle kemik, taş, işlenmiş deri vb. şeyler yazma işlemi için kullanılmıştır.

Yaklaşık olarak hicretten sekiz yıl önce Hz. Ömer'in müslüman olmasında etkili olan ayetlerin⁸¹ Hz. Ömer'in kız kardeşinde yazılı olarak bulunması, o dönemde nazil olan ayetlerin yazılmak suretiyle de korunduğu

⁷⁷ Furkân, 25/32

⁷⁸ İsrâ, 17/106

⁷⁹ Nisa, 4/176

⁸⁰ Hicr, 15/9

⁸¹ Tâhâ, 20/1-15

gerçeğini açık bir şekilde vurgulamaktadır. Kur'an-ı Kerim, bu ve benzeri örneklerde açıkça görüleceği üzere, baştan sona çeşitli malzemeler üzerine birden fazla nüsha olarak yazıldığı gibi, ayrıca parçalar halinde veya bütün olarak da kabiliyetli sahabîler tarafından da ezberlenmiştir. Zaten bir emir olarak var olan Kur'an-ı Kerim'deki namaz ayeti, müslümanların beş vakit namaz kılarken Kur'an'dan bir miktar okumakla yükümlü olmaları gereğini emretmesinden dolayıdır ki, Kur'an ayetleri bu zorunluluğa binaen de ezberlenmekteydi. Bunun yanı sıra, kabiliyetli kişiler de Kur'an'ı baştan sona veya bazı bölümlerini ezberlemek suretiyle onu korumuş olmaktadır.

Sahih rivayetlere göre her yıl ramazan ayında Cebrail gelmekte ve Hz. Peygamber Kur'an-ı Kerim'in o zamana kadar inzal olmuş kısmını okumakta, ve böylece de Kur'an-ı Kerim'in muhafazası kontrol edilmekteydi. Hz. Peygamber vefat edeceği yıl Cebrail kendisinden Kur'an-ı Kerim'i iki kez okumasını emretmiş o da baştan sona Kur'an'ı iki kez Cebrail'e okumuştur.⁸²

Hız. Peygamberin dünya yaşamı son bulduğunda Kur'an-ı Kerim tamamlanmış ve yazılmış ayrıca da pek çok kişi tarafından da ezberlenmiş bulunmaktaydı. Sûrelerin ve ayetlerin yerleri ve sıraları da yine bizzat Hz. Peygamber tarafından yanındaki sahabîlere bildirilmişti.

Hız. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ebû Bekir halife olmuştur. O dönemde ortaya çıkan yalancı peygamberlerle olan savaşlarda mevcut hafızlardan yetmiş kişi şehit olmuş ve bu da, Kur'an-ı Kerim'in muhafazası noktasında bir sıkıntı oluşturmuştu. Hz. Ömer'in teklifi üzerine Zeyd b. Sabit başkanlığında bir komisyon kurularak çeşitli kişilerin ellerinde bulunan Kur'an nüshaları bir araya getirilerek tek bir Mushaf haline dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Neticede de tek bir kitap haline getirilen Kur'an-ı Kerim dönemin halifesi Hz. Ebû Bekir'e teslim edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in yazılmasında Kureyş lehçesi kullanılmıştı. Ancak sahabe, Kur'an'ı çeşitli lehçelerde okuyordu. Bu da, karışıklığa sebebiyet veriyordu. Hz. Osman halife olduğu zaman yine Zeyd b. Sabit'in başkanlığında oluşturulan bir yazma heyeti, ana nüshayı çoğaltarak belli merkezlere birer adet gönderdi. Bundan sonra yazı ve lehçe bakımından bu en son yazılan nüshalara uymayan nüshalar yok edilerek bir birlik ve bütünlük oluşturulmuş

⁸² Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 59

oldu. Burada hemen ifade etmek gerekir ki, nüshalardaki bu farklılıklar aynı manayı ifade etmekle beraber sadece kelime farkından kaynaklanan farklılıklardı. Aksi takdirde mana boyutunda bir farklılık, Kur'an-ı Kerim'in ruhuna aykırı bir durum olurdu ki, son kitabın diğer kutsal kitaplar gibi bozulduğunu bize göstermiş olurdu. Bu da, Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de insanlara vermiş olduğu Kitabının korunma sözüne aykırı olurdu.

Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim nazil olurken ümmete kolaylık olsun diye Kur'an-ı Kerim'in bazı lehçelerde okunmasına örnek olmuş, izin vermiştir. Daha sonraları İslam, bölge farklarını zayıflatıp Kureyş lehçesini yaygın ve hakim hale getirince, geçici olarak izin verilen lehçe farkları da ortadan kaldırılmış oldu.⁸³

5 – Nesih

Allah'ın insan ve doğaya hakim kıldığı kanunlar arasında **“terakki”** dediğimiz **“ilerleme kanunu”** da vardır. Buna bağlı olarak sosyal hayatta Allah'ın ve dolayısıyla da dinin hedeflerinin gerçekleştirilmesi noktasında konulmuş ibadetler ve hayat düzenini etkileyen kural ve kaideler dinden dine değişmesi mümkün olup olmadığı hususu, İslam alimlerince tartışılmış bir konudur.⁸⁴

Bu kanunun genel prensiplerine binaen insanlar, nesilden nesile bilim, teknik ve sanat alanında birtakım gelişmeler sergileyerek adeta bir bayrak yarışı gibi bu bilgileri sonraki nesillere aktaracaktır. Böylece de medeniyet, yaratılış olgusundan ayrı kalmamak koşuluyla tekamül edecektir.

İlk insanın yaratılmasından bu zamana kadar gelmiş geçmiş bütün semavî dinlerin aynı kaynaktan geldiği, Allah'ın peygamberlere vahyettiği bilgi esasları doğrultusunda şekillendiği, bundan dolayıdır ki, inanç, gerçekler ve genel prensiplerle ilgili bilgi ve hükümlerin değişmediği, bu hususların bütün semavi dinlerde de aynı mahiyette olduğu bilgisi bilinen bir gerçektir.

⁸³ Kur'an-ı Kerim'in yazılması ile ilgili hadis, siyer ve tarih kitaplarının yanında Kur'an tarihi ve ilimlerine mahsus kitaplar da bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri ise Süyûtî'nin **el-İtkan** isimli eseridir. Kur'an tarihi ve ilimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Buharî, **Fedâilü'l-kur'an**, 1-9; Taberî, **Tefsir**, Mısır, 1321, I s.15-22; Muhammed Hamidullah, **Kur'an-ı Kerim Tarihi**, (çev: S. Mutlu), İstanbul, 1965, s. 42-56

⁸⁴ Karaman, **İslam Hukuk Tarihi**, s. 60

Yukarıda bahsedilen gerçek karşısında ilahi dinlerin de kendi aralarında uyumsuz kalması düşünülemez. Bütün semavî dinleri insanlara gönderen ile “**terakki kanunu**” koyan aynı kaynaktır, yani Allah'tır.

İki din arasında uzun bir süre geçmesinden sonra yapılacak değişiklikler, zorunlu ve doğal olmakla beraber, bir dinin daha tebliğinin ilk yıllarında yeni katılımcıların, dinin kural ve kaidelerine uyum sağlamaya çalıştıkları bir ortamda, birbirini değiştiren hükümlerin arka arkaya gelmesi ne derece doğru ve bir o kadar da sağlıklı olabilir? Bu soru, İslam alimleri tarafından başlangıçtan beri tartışılmıştır.

Genel bir hükmün özelleştirilmek, belirlemek, kararlaştırmak, daraltmak, bir şeyi kendisiyle ortak olmayan diğer şeylerden ayırt etmek ve tek bir şey veya belirli bir sayı üzerine kasretmek anlamına gelen tahsis⁸⁵; bazı kayıt ve sınırların getirilmesi ve bir takım koşullara bağlamak anlamına gelen takyit⁸⁶ gibi değişikliklerin cevazı benimsenmiştir. Birbirine tamamen zıt iki hükmün bulunması ve ikinci hükmün birinci hükmü yürürlükten kaldırması ise Sünni alimlerin bir çoğu tarafından caiz ve olabilir olarak görülmüş olmakla beraber, bazı İslam alimleri teorik olarak bunun mümkün ve caiz olabileceğini fakat uygulama aşamasında ise böyle bir durumun söz konusu olmadığı tezini ileri sürmüşlerdir.⁸⁷

İslam alimleri içerisinde uygulamada neshin bulunduğunu benimseyenler, hükmü değiştirilen ayetlerin sayısı konusunda farklı sonuçlara varmışlardır. Yukarıda bahsedildiği gibi tahsis ve takyit gibi değişiklikleri de nesh olgusu içerisinde değerlendirenler, sayıyı oldukça fazla çoğaltmışlardır. Ayetin hükmünü tamamen ortadan kaldıran değişikliği nesh sayanlardan İbnu'l-Arabî (ö.543) ve Suyutî (ö.911) gibi araştırmacılar, sayıyı yirmiyeye; Faslı Hacevî (ö.1376) on ikiye; Hindistanlı Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö.1176) ise beşe kadar indirmişlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de nesh konusuyla alakalı İslâm alimlerinin üzerinde durduğu ayetlerin içerisinden bir örnek verilmek gerekirse: “İçinizden birine

⁸⁵ Cevherî, *es-Sihah*, I, 349; Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.150; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII, 24; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-fünûn*, I, 428; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, IV, 388; Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, II, 1168; Kal'acî-Güneybî, *Mu'cemü lügati'l-fukaha*, s. 125

⁸⁶ Cevherî, *a.g.e.* II, 529; İbn Manzûr, *a.g.e.*, III, 382; Zebîdî, *a.g.e.*, II, 479-480

⁸⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s.56

ölüm yaklaştığında eğer geride mal bırakıyorsa ana-babasına ve akrabasına vasiyet etmesi gerekmektedir.”⁸⁸ mealindeki ayeti, “Allah, çocuklarınızın miras haklarını size şöylece bildirip emrediyor: Erkek kadının aldığı için iki mislini alacaktır...”⁸⁹ mealindeki ayet neshetmiştir. “Varise vasiyet yoktur; yani bir kimse ölüye zaten varis oluyorsa buna ayrıca vasiyet yoluyla mal verilmez” mealindeki hadis ise nesheden ayete açıklık getirmektedir. Bu ve bunun benzeri ayetleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber biz konumuzun dışına çıkmamak için bir örnekle yetiniyoruz.⁹⁰

B – SÜNNET

Sözlükte “yol, devam, pratik hayattaki hal ve tavır”⁹¹ anlamlarına gelen sünnet, Kur’ân- Kerîm’de “Allah’ın sünneti”⁹², “geçmiş toplulukların sünnetleri”⁹³ “önceki peygamberlerin sünnetleri”⁹⁴ olarak kullanıldığını görmekteyiz. İstilahta ise sünnet: “Hz. Muhammed’in sözleri, hayatında yapmayı alışkanlık haline getirdiği hareket tarzları ve yaşayış halleri” anlamına gelmektedir.⁹⁵

1 - Teşri’ bakımından Önemi

Hayatta iken Hz. Peygamber hem vahiy vasıtasıyla hem de vahiy dışında kendi sözleri ve davranışlarıyla müslümanların tek dini ve siyasi rehberi idi. Ölümüyle geriye Kur’an-ı Kerim kaldı ve onun dini bakımdan otorite olan şahsi rehberliği kesilmiş oldu. İlk dört halife, sürekli olarak ortaya çıkan yeni problemleri, bunlara Kur’an’ın ve Hz. Peygamberin kendilerine öğrettiği şeylerin ışığı altında kendi hükümlerini uygulamak suretiyle çözmüşlerdir.⁹⁶

⁸⁸ Bakara, 2/180

⁸⁹ Nisa, 4/11-12

⁹⁰ Ebû Dâvûd, vesâyâ 5; Kur’an-ı Kerim’deki nesh olayı ile ilgili bkz. Ateş, Süleyman, **Kur’an’da Nesh Meselesi**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996; Şimşek, M.Sait, **Kur’an’da iki Mesele, Müteşabih-Nesh**, İstanbul, Selam Yayınevi, 1987

⁹¹ Zemahşerî, **Esâsü’l-belâğa**, s. 310; İbn Manzûr, **Lisânü’l-arab**, XIII, 224-227

⁹² İsrâ 17/77; Ahzâb 33/38,62; Fâtır 35/43; Gâfir 40/85; Feth 48/23

⁹³ Nisâ, 4/26; Enfal 8/38; Hicr 15/13; Kehf 18/55; Fâtır, 35/43

⁹⁴ İsrâ 17/77

⁹⁵ Şevkânî, **İrşâdü’l-fuhûl**, s. 33; M. Tayyib Okıç, **Bazı Hadis Meseleleri**, s. 1; Şener, Mehmet, **İslam Hukukunda Örf**, s.14 İzmir, 1987

⁹⁶ Fazlurrahman, **İslam**, (çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), s. 93, Ankara Okulu Yay. 2000

Fıkıhın iki ana kaynağından ikincisi olan Sünnet,⁹⁷ hayatın her aşamasında belirli kural ve hükümlerle müdahil olan fıkha mesnet teşkil etmesi açısından son derece önemli bir konuma sahiptir. Hz. Peygamber, bütün ümmet için örnek teşkil etmekte ve nihayetinde de buna ulaşmak, çoğu kere ashaba ve diğer ravilere dayanmaktadır. Bunun içindir ki, Sünnet, Kur'an-ı Kerim'in kesinliği yanında üçüncü şahıslara dayandırılarak işletilmesi sebebiyle ikinci kaynak olarak kabul edilmiştir.

Hadis alimleri tarafından ortaya konulan ve şartları belirtilerek güvenilirlik ve sağlamlık ölçülerine uygun bulunan hadislerin, hadis ne tür olursa olsun, ister haber-i vahid isterse mütevatir haber, bilgi ve hüküm kaynağı olması noktasında Sünni İslam alimleri ve onların ekolleri arasında tam bir ittifak vardır. Özellikle fıkıhta kesin bilgi yerine kanaat ve zan yeterli bulunduğu içindir ki, Hz. Peygambere ait olması ve ifade edilmesi meselesinde geçerli bir şüphe bulunmayan, bu iki bakımdan kişiye bir güven veren hadislerin hüküm kaynağı olarak kullanılması doğaldır. Hadislerin ve dolayısıyla da sünnetin İslam hukukunda delil olamayacağı konusunda eski ve yeni muhalif alimlerin daha sonraları yapılan bilimsel tenkit ve tahlillerle uydurma olduğu ilgili eserlerinde belirtilen "Hadislerin Kur'an-ı Kerim ile karşılaştırılması ve ona uyanların kullanılması uymayanların atılması" manasında ifade edilen uydurma hadis, var olan metodlarla çürütülmüştür.⁹⁸

Sünnetin kesin olarak dini konularda delil olduğundan hareketle denilebilir ki; Sünnet, bir yandan Kur'an-ı Kerim'in beyanı cihetinde rol üstlenirken diğer yandan ise sosyal hayatta ortaya çıkan ve hüküm açısından da, Kur'an-ı Kerim'de bulunmayan durumlar karşısında ortaya çıkan boşluğu doldurma görevini de ifa etmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse sünnet, bağımsız ve bir hüküm kaynağı olarak Kur'an-ı Kerim'de bulunmayan hükümler koymaktadır.

Ayette geçen "...onlara indirilene halka açıklaman için sana sözü indirdik."⁹⁹ mealindeki ayet, özelde Hz. Peygamberin genelde ise sünnetin birinci rolü olan Kur'an'ı "açıklamasına;" "Rasûl size neyi getirirse onu alın,

⁹⁷ Sünnetin kaynak olması yönünden bkz. Nisâ 4/80; Arâf 7/175; Cumua, 62/2; Süyûfî, **Miftâhü'l-cenne fi'l-ihcâc bi's-sünne**, s. 5-88; Şâtîbî, **el-Muvâfakât**, IV, 10-18

⁹⁸ Karaman, **İslam Hukuk Tarihi**, s. 62

⁹⁹ Nahl, 16/44

*kabul edin; size neyi yasaklarsa ondan da uzak durun.*¹⁰⁰; "...gerçekten Rasûlullah'ta sizin için güzel bir örnek vardır."¹⁰¹, "De ki, Allah'a ve Rasûlüne itaat edin..."¹⁰² mealindeki ayetler ile bunları doğrulayan hadisler de Sünnetin ikinci rolüne yani "*boşlukları doldurma*" yönüne dayanak oluşturmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de genel hatları ile anlatılan iman ve İslam konularının, namaz, oruç, hac ve zekat gibi temel ibadetlerin ve benzeri hükümlerin geniş açıklamaları sünnetin "*açıklama fonksiyonunun*", fıtır sadakası, vitir namazı evli kişilerin zinalarının cezası, bir kadının üzerine hala ve teyzesinin almanın haram oluşu, ehli eşek etinin haram olması, Ramazan orucunu kasten ve mazeretsiz bozan kimsenin yerine getireceği keffaret vb. yüzlerce hüküm de "*hukuki boşlukları doldurma*" fonksiyonunun örnekleridir.¹⁰³

İbn Kayyim'in Sünnetin kaynağının fıkıh açısından önemine dair verdiği rakam, dikkate değerdir. Buna göre sünnet kaynağında fıkıh hükümlerine esas teşkil eden hadislerin sayısı beş yüz civarındadır. Esas ile ilgili bulunan bu hadisleri açıklayan, detay veren kayıt ve şartları bildiren hadislerin sayısı ise dört bine ulaşmaktadır.¹⁰⁴

2 – Sünnette Nesih

Daha öncede ifade edildiği gibi, İslâm'ın bünyesinde bulunan kolaylık prensibi gereklerinden birinin de nesih olgusudur. Bu sayede sosyal değişimler karşısında ilk Müslümanlar, kültür değişmesini sorunsuz olarak gerçekleştirme fırsatı bulmuşlardır. Bu cümleden hareketle, Kur'an-ı Kerim ayetleri arasında olduğu gibi, Hadisler arasında da bazı hadislerin birbirini neshetmiş olması gerçeği genellikle kabul edilmiş ve bu konuda müstakil eserler de kaleme alınmıştır.¹⁰⁵ Sünnette nesih olayı da Hz. Peygamber devri özelliklerinden biri olup, daha sonraki dönemlerde Sünnetin neshi söz konusu değildir.

¹⁰⁰ Haşr, 59/7

¹⁰¹ Ahzab, 33/21

¹⁰² Alu İmrân, 3/32

¹⁰³ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 63

¹⁰⁴ İbn Kayyim, *İ'lamü'l-Muvakki'in*, II s. 257

¹⁰⁵ Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, (597/1201) *Hadiste Nesih*; (çev. İsmail Akyüz) Konya, Esara yay. 1997

3 – Yazılması ve Toplanması

Hız. Ebû Bekir zamanında yazılan Kur'an-ı Kerim, fıkhın ilk tedvinini oluşturması bakımından önemlidir. İkinci tedvin olarak da Sünnetin yazılarak müstakil eserlerde ve farklı düzenlemeler içerisinde oluşturulması gösterilebilir. Sünnetin çeşitli tertipler ve bölümler içerisinde kitaplara geçirilme işlemi, kitaplaştırılması (tasnif) hicrî ikinci asırda gerçekleştirilmiş olmakla beraber, tertipsiz olarak yazılması ve değişik mecmualarda tutulması işlemi ise Hız. Peygamber zamanına kadar uzanmaktadır.

Hız. Peygamber, vahiy süreci başladığı zaman Kur'an ayetleri ile karıştırılma endişesine binaen hadislerin yazılmasını yasaklamıştı. Bunun yanında kendi yakınında bulunan ve güvendiği kişilerin hadisi yazmasına da izin vermiş daha sonra da karıştırılma ihtimali ortadan kalkınca hadislerin yazılmasına müsaade etmiştir.¹⁰⁶

Hadisin yazılmasını yasaklayan hadis ile buna izin veren hadisleri uzlaştırmak için İslam alimleri tarafından birçok görüş ileri sürülmüştür. Bazı İslam alimlerine göre, yasaklanan şey sadece yazılan hadislerin Kur'an sayfaları ile beraber Hız. Peygamberin evinde bırakılmasıdır. Başka bir görüşte ise yasaklan, Kur'an ile aynı sayfaya yazılmasıdır, yasaklama ezber işine darbe vurmasını diye bazı şahıslara özeldir gibi yorumlar bu görüşlere örnek olarak verilebilir. Ancak uzmanların tercihine göre doğrusu, karışma tehlikesinin bulunduğu zaman genel olarak yasaklanmış, bu tehlike ortadan kalkınca da izin verilmiştir.¹⁰⁷

Hadis kaynakları arasında en muteber olanlarından bir tanesi olan Buhari'nin Sahih'i ile Müslim'in Sahih'inin İlim bölümleri ile benzeri kaynaklarda, Hız. Peygamberin hayatının sonlarına doğru hadislerin yazılmasına izni verdiğini gösteren açık ve net bilgiler mevcuttur. Son zamanlarda yapılan araştırmalar neticesinde Buhari ve el-Muvatta' gibi önemli hadis kaynaklarının sözlü rivayetler yanında, yazılı rivayetlere de dayandığını ortaya konulmuştur.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* s. 64

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. İbn Kesir, *İhtisâru ulumi'l-hadis*, A.Şakir Neşri, Mısır, 1951, s.132 vd.

¹⁰⁸ Karaman, *a.g.e.*, s. 64

Genel anlamda bakıldığında hadislerin tedvin edilişi Hz. Peygamber devrinden sonra olmakla beraber, ilk devirlerde ortaya çıkan hususlara ilişkin hükümler ortaya konulurken dönemin ileri gelen sahabîleri ve alimleri gerektiğinde hadisi ezberlemişler ve hüküm verirken delil olarak kullanmışlardır. Daha sonra ise bu hadisler kitaplara işlenmiştir. Burada önemli olan husus, hadislerin tedvinden önce de fikhî hüküm istinbatında kullanılmış olmalarıdır. Hafızlar tarafından ezberlenmeleri ve yazılarak da muhafaza edilmeleri ve müctehidlerin bu hadislerden istifade etme gerçeği olgusu fikhın oluşması ve tedvini açısından son derece önem taşımaktadır.

4 – Kitap ve Sünnetin Fıkıh Hükümlerini İfade Şekli

Allah'ın vahiy ürünü olan Kitap ve Sünnet, diğer yazılan ilmi eserler ve fıkıh kitapları gibi belli bir üslûp ile değil, insanların anlayacağı ve onlara kolay gelebilecek bir üslûbu içermektedir. Bunun yanında, Kur'an-ı Kerim'de sıkça yapılan hem konu hem de ifade şekilleri buna göre düzenlenmiştir. Bundan dolayıdır ki, Kur'an-ı Kerim içerisinde belli bir bölüm veya süre fıkha ayrılıp “şu haramdır, şu helaldir” tarzında bir uygulamaya gidilmemiştir. Kural ve kaideler, yeri geldikçe farklı kelime ve terimlerle ifade edilmiş ve Kur'an-ı Kerim'in çeşitli sürelerine dağıtılmıştır. Bu yönüyle Kur'an-ı Kerim, diğer yazılmış olan ilmi ve fıkıh kitaplarından farklılık arz etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, insanlara bir konuyu müeyyide olarak sunacağı zaman helaller ve haramlar için, “*bu helaldir, sizin üzerinize helal kılındı veya bunu yapmak size haram kılındı*” şeklinde; farz kılınan hususlar “*farz kıldık, Allah size farz kıldı, Allah hükmetti ve üzerinize şöyle yazıldı*” biçiminde ayetlerle ifade edilmektedir.

Genel kural ve kaideler oluşurken kesin veya özendirme içeriğinde olmak üzere, insanlardan talep edilen hususlar kuranı kerimde genellikle “*Allah emretti, emreder; Allah şundan hoşnut ve razı olur, şöyle yapmanızda bir günah yoktur, şu işte bu davranışta iyilik vardır hayır vardır.*” şeklinde ifade edildiği gibi, açık emir kipinde de hükümler vaz olunmuştur.

Yapılması yasaklanan kesin ve özendirici içeriğinde yapılması istenmeyen hususlar da yukarıda geçenlerin tersi olan cümlelerle anlatılmıştır. “*Allah şundan hoşnut olmaz, şunu yapmanızı sevmez razı olmaz, şu iyilik değildir, şunda hayır yoktur vb.*” Bütün bu ifadelerin yanında, Hz. Peygamberin uygulamaları da özellikle de bir işi devamlı surette yapması yine diğer

Müslümanlar tarafından bir hüküm kaynağı olarak telakki edilmiş ve buna göre davranışlar sergilenmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in üslûp ve maksadını anlayan sahabe ve onlardan sonra gelen müctehitler, var olan işaretleri değerlendirerek fıkıh hükümlerini istinbat etmiş ve olaylara karşın uygulamışlardır. Ahkam içerisinde var olan gerekçeli kuralların illetine de dikkat edilmiş buna benzer başka diğer olaylar karşısında illetten hareket edilerek hükümler vereme cihetine gidilmiştir.¹⁰⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse, Kur'an-ı Kerim'in ana karakteristik ifade özelliği başka hiçbir insan eserinde olmayan farklı bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamdan hareketle İslâm'ın ilk zamanlarında Kur'an-ı Kerim'le çokça ilişki içerisinde bulunan sahabeler ve sonraki müctehitler onun eşsiz belağat ve fesahat üslûbunu en ince detayına varıncaya kadar anlamış, kavramış sosyal hayatta ortaya çıkan hadise ve olaylara karşın da Hz. Peygamber'in uygulamaları da örnek alınmak suretiyle kaideler ya ayet ve hadisten ya da bunlara kıyas yoluyla veya kendi icthadlarıyla oluşturulmuştur. Sonraki müctehitler kendi içtihatlarıyla karar verirlerken Kur'an-ı Kerim'de ve Sünnette açıkça bir hükmü bulunmayan bir konu hakkında karar vermek zorunda kaldıklarında “*şu haramdır veya şu helaldir*” tarzında kesin bir ifade kullanmayıp, “*şunda sakınca yoktur bu bana hoş gelmiyor*” gibi kesin olmayan ifadeler kullanmışlardır.

Kesin ifade “yapın” ise bu, o hükmün farz kılındığını, ihtimalli ise mendup olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde “yapma” şeklinde kesin ise bunun hükmü haram olur. ihtimalli bir yasaklama var ise o zaman hüküm mekruh olur.

C – İCMA

Sözlükte, azmetmek, karar vermek anlamına geldiği gibi¹¹⁰ icma ittifak etmek anlamına da gelir. Bir kimse şunu yapmaya icma etti sözü kişinin o işi yapmaya karar verdiğini gösterir.¹¹¹ Kuran-ı Kerim'de geçen şu ayet icma kavramının sözlük anlamını vurgulaması açısından önemlidir. “...artık siz ve

¹⁰⁹ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 65

¹¹⁰ Razî, *Muhtarü's-sıhah*, c-m-'a mad. s. 110; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, VIII, 53-60; Zebîdî, *Tâc'ül-arûs*, V, 304-308; Cevherî, *Sıhah*, I, 205-208

¹¹¹ A. Buharî, *Keşfü'l-esrar*, III, 226; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, II, 252

ortaklarınızda toplanıp ne yapacağınıza bütün azminizle karar verin.”¹¹² Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “geceden oruca azmedip karar vermeyenin orucu yoktur.”¹¹³ İttifak veya azm bir kişi tarafından değil de bir toplum tarafından yapıla gelen bir hususu gösterir.

Usûl ilminde icma'nın tarifine bakıldığı zaman, Hz. Peygamber'in vefatından sonra bütün İslam müçtehitlerinin herhangi bir asırda dini bir hüküm üzerinde birleşmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴ İcma'ın Müslümanlar üzerinde bağlayıcı bir delil olmasının nedeni ümmetin dini konularda yanlış üzere ittifak etmelerinin söz konusu olmadığını belirten hadislerle ve Kuran-ı kerimde açıkça geçen müminlerin yolundan ayrılmayı kınayan ayete¹¹⁵ dayanmaktadır.

Hz. Peygamber zamanında sahabeler tarafından yapılan bir içtihat ve yorumun Hz. Peygamberin onayından geçmeden bir delil teşkil etmesi söz konusu olamaz. Var olan görüşler ve bir konu hakkındaki içtihatlar ancak Hz. Peygamberin tasvibi alındıktan sonra meşru sayılabiliirdi. Geçici olarak delil kabul edilen yorumlar, Hz. Peygambere sunulduğu zaman eğer onay alırlarsa o zaman sahabenin bir görüşü olmaktan çıkmakta ve Hz. Peygamberin bir sünneti olmaktadır. O zaman da icma değil de sünnet delili ortaya çıkıyordu ki icmaya ihtiyaç bırakmayan bir durum hasıl olmaktadır.

D – KIYAS

Sözlükte bir şeyi takdir etmek, ölçmek, karşılaştırmak ve iki şey arasındaki benzerlikleri tespit etmek anlamlarına gelen kıyas¹¹⁶ terim olarak ise birkaç şekilde tarif yapılmıştır. Gazalî kıyası “bir hüküm veya sıfatı ispat

¹¹² Yunus, 10/71

¹¹³ Ebû Davud, savm, 71; Tirmîzî, savm, 33

¹¹⁴ Amîdî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkam*, I-IV, Kahire, 1387/1967, I, 180; Molla Hüsrev, *a.g.e.* (İzmîrî haşiyesi ile), II, 252, 253; Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, s.194; Hallaf, *İlmü usûli'l-fıkıh*, s.45; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s.71

¹¹⁵ Nisa, 4/115

¹¹⁶ Serahsî, *a.g.e.*, II, 143; Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer, *Esasü'l-belağa*, Beyrut, 1385/1965, s. 530; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1965, k-y-s md. VI, 187; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*, II, 1189-1196; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, IV, 227-228; Şener, Abdülkadir, *Kıyas, İstihsan ve İstislah*, s.67

veya nefyetme bakımından aralarındaki ortak bir sebepten dolayı belli bir şeyi belli bir şeye hamletmek” şeklinde tarif etmiştir.¹¹⁷

1 – Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî'ye dayandırılan tanıma göre kıyas, bilinen iki şeyden birinin hükmünün, kendi aralarında var olan illet benzerliği nedeniyle diğesinde açığa çıkarmaktır.¹¹⁸

2 – Kısaca ifade etmek gerekirse asıldaki hükmü fer'a geçirmektir.¹¹⁹

3 – Biraz daha geniş bir ifade ile kıyas: Bir konu hakkında nassın olmayışı ve neticede başka bir konu ile ortak yanlarının bulunması sebebiyle diğerkonunun hükmünün iki konu arasında bulunan illetten dolayı hükmün benzerine de verilmesidir.¹²⁰

E – İSTİDLAL

Kur'an-ı Kerîm ve sünnetten, dil bilgisi kurallarına dayanılarak bilgi ve hüküm elde edildiği gibi bu hükümlerin gerekçesine dayanmak suretiyle de kıyas yoluyla da bilgi ve hüküm sahibi olmak mümkündür. Bunların dışında kalan bilgi ve hüküm elde etme yolları istidlal kelimesi ile ifade edilmektedir.¹²¹

1 – Telâzüm

İnsanlık tarihine bakıldığı zaman görülecektir ki, insanlar önceden de mantık kurallarına göre düşünmüşler ve konuşmuşlardır. Daha sonraları ise düşünüp konuştukları bu kuralların adını koymuşlardır. Kısacası kuralları keşfetmişlerdir. İslam dünyasına mantık ilmi Yunan medeniyetinden tercümeler vasıtasıyla Emeviler döneminde geçmiştir. Buna mukabil Hz. Peygamber ve onun yakın arkadaşları, adını koymasalar da mantıktaki kıyası kullandıkları görülmektedir. Telâzüm tam anlamıyla ifade etmek gerekirse mantıkçıların kıyasıdır.

¹¹⁷ Gazâlî, el-Müstesfâ, II, 228

¹¹⁸A. Buharî, *Keşfü'l-Esrar*, III, 268; İzmîrî, *a.g.e.*, II, 277

¹¹⁹ Sadrüşşerîa', Ubeydullah b. Mes'ud, *Tenkîhü'l-usûl*, (Şerh-u telvîh ile birlikte), II, 517

¹²⁰ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 214; Zeydan, *el-Vecîz*, s. 163; Hallaf, *Masadîrû't-teşrî'i'l-islâmî fi mâ lâ nassa fihi*, s. 19

¹²¹ Karaman, *a.g.e.* s. 66

2 – İstishab

Sözlükte “beraber bulunmak, birinin arkadaş olmasını istemek ve güzel geçinmek” anlamlarına gelen istishab¹²², usûl ilminde ise: bir karine ile sabit olan bir hükmün, onu değiştiren başka ve yeni bir delil ortaya çıkıncaya kadar, var olan hükmün mevcut durumuyla devam etmesini istemektir. ¹²³ İbnu'l-Kayyim, İstishabı eserinde şöyle tarif etmektedir: “*Sabit olan bir şeyin devam etmesi, menfi olan bir şeyin de olduğu gibi kalması.*” ¹²⁴ Şevkânî ise aynı terimi “*bir halin değiştiğini gösteren bir şey bulunmadıkça, o halin aynen kalmasıdır*” ¹²⁵ şeklinde tarif etmiştir. Bir hükmün değişmesinin bir illete veya delile gereksinim duymayacağından hükmün değiştiğini gösteren bir delil bulununcaya kadar iyi veya kötü olsun hükmün aynen kalmasıdır. Onu değiştiren bir delil ortaya çıkıncaya kadar hüküm aynen kalır.¹²⁶ Yukarıda yapılan açıklamalardan hareketle geçmişte varlığı kesin olarak bilinir de daha sonra bu konuda bir tereddüt yaşanır, iş o zaman bu delilden hareketle onun var olduğu hükmü çıkartılır.¹²⁷ Örnek vermek gerekirse: abdest aldığından emin olan bir kimse, aksi bir durumdan da emin değilse abdestinin var olduğu ile hükmedip amel edecektir.

İslam hukuk usûlünde istidlâl yolu ile hukuki kaideler ortaya çıkarma metodlarından biri olan istishâbda, önceden varlığı bilinen bir durumun devam edip etmediği konusunda tereddüde düşülürse onun önceki varlığına dayanarak, bu durumun varlığını koruduğuna önceden var olmayan bir durumun daha sonra meydana gelip gelmediği konusunda tereddüde düşülürse, önceki yokluğundan hareketle onun hala mevcut olmadığına hükmedilir.¹²⁸

¹²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, I, 519-521; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, I, 332-333

¹²³ Semerkandî, *Mizân*, s. 658; A. Buharî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 377; Hallaf, *Masâdir*, s. 151; Ebû Zehre, *Usûl*, s. 234; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, I, 339-344; Mecelle 1683. maddede geçen “*hali hazırı hakem kılmak istishab kabilindendir...*” ifadesiyle istishab deliline yer vermektedir.

¹²⁴ İbnu'l Kayyim, *a.g.e.* I, 339

¹²⁵ Şevkanî, *İrşadü'l-fühûl*, s. 237; krş. Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, s. 284

¹²⁶ Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 248; krş. Mecelle, mad. 10

¹²⁷ Zeydan, *a.g.e.*, s. 228

¹²⁸ Şevkanî, *İrşadü'l-fühûl*, s. 237-238

3 – Önceki Semavî Dinlerin Hükümleri

Burada önceki şeraitlerden maksat Allah Teala'nın İslam'dan önce geçmiş olan milletlere peygamberler göndermek suretiyle tebliğini istediği hükümlerdir. Bu noktada önceki şeraitlerin birçok bakımdan farklılıklar arz etmesinden dolayıdır ki, Müslümanlar için bir delil teşkil edip etmeyeceği hususunda İslam alimleri ihtilaf etmişlerdir. Bunun yanında bunlardan bir kısmının Müslümanlar için delil olabileceği bir kısmının da neshedildiği konusunda İslam alimleri arasında bir ittifak vardır.¹²⁹

4 – İstihsan

Sözlükte bir şeyi güzel bulmak,¹³⁰ güzelliğine inanmak, onu güzel olarak görmek¹³¹ veya maddi manevi her şeyin güzel olanına tabi olmak anlamına gelen istihsan kavramı, ıstılah yönünden İslam alimleri tarafından çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. Serahsî'ye göre istihsan: *“Kıyası bırakıp insanlar için en uygun olanı almaktır”* veya *“herkesin karşılaştığı olaylarla ilgili hükümlerde kolay olanı tercih etmektir”*¹³² anlamına gelmektedir.

Hanefi alimlerinden olan Ebû'l-Haseni'l-Kerhî de istihsanı tarif ederken şöyle der: *“İstihsan, müctehidin daha kuvvetli gördüğü bir sebepten dolayı bir meselede benzerlerine verilen hükümlerden başka bir hükme geçmesidir.”*¹³³

Abdullvehhab Hallaf'ın tanımı ise şöyledir: *“İstihsan, bir meseledeki şer'i delilin gereği olan hükümden terki gerektiren diğer bir şer'i delil icabı başka bir hükme geçmektir.”* Usûlcüler, terki gerektiren bu şer'i delile *“istihsanın senedi* (senedü'l-istihsan) demektedirler.¹³⁴

5 – İstıslah (Mesalih-i Mürsele)

a) İçeriği ve Tarifi

Arapça'da fayda, menfaat ve iyiliğe sebep olan şey anlamına gelen *“maslahat”*¹³⁵ kelimesinin çoğulu olan mesalih ile; salıverilmiş, ihmal edilmiş,

¹²⁹ Zeydan, *a.g.e.*, s. 224

¹³⁰ Serahsî, *Usûl*, II, 200

¹³¹ A.Buharî, *Keşfü'l-esrar*, III, 2; Hallaf, *Masâdir*, s. 69

¹³² Serahsî, *el-Mebsût*, I-XXX, 3. baskı, (ofset) Beyrut, Lübnan, 1398/1978, X, 45

¹³³ Hallaf, *a.g.e.*, s. 70; krş. İzmîrî, *Haşiye Ala'l-mirât*, II, 336

¹³⁴ Hallaf, *a.g.e.* s.71

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, XI, 281-285; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, VII, 343-345

kayıt ve şarta bağlanmamış anlamlarına gelen “**mürsele**” kelimelerinden oluşan “**Mesalih-i Mürsele**” terkihi, “**herhangi bir kayda bağlı olmayan maslahatlardır**” şeklinde tarif etmek mümkündür.¹³⁶ Gazzâlî, “ *faydalıyı elde etmek, zararlı olanı def etmek anlamına geldiğini, ancak buradaki maslahattan gayenin “şâriin maksatlarını korumak” olduğunu söylemiştir.*¹³⁷

Fıkıh usûlü ilmine göre ise Mesalih-i Mürsele: “*Kanun koyucunun hakkında hüküm belirtmediği ve geçerli olup olmadığına dair dini bir delil bulunmayan maslahatlardır.*”¹³⁸ İstislah da, maslahatı, mürseleyi göz önünde bulundurarak nass ve icma gibi delillerle hükmü bildirilmeyen bir olay hakkında hüküm vermektir.¹³⁹

İslam hukukçuları şâriin koymuş olduğu bütün hükümlerin sadece insanın yararına olmaları için koyduğu noktasında mütefiktirler.¹⁴⁰ İmam Şâtîbî, şer’i hükümlerin maslahat esasına göre teşri edildiğini, nasları tetkik ederek tespit ettiğini ifade etmektedir.¹⁴¹

Gerek mesalih-i mürsele metodu gerekse harama giden yolu kapatma içeriğinde olan sedd-i zerîa metodu, Hz. Peygamberin irşad ve eğitimi ile yetişen ashab tarafından onun yokluğunda kullanılmış, sonra da diğer müçtehitlere intikal etmiştir.¹⁴² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yeri geldikçe bu hususlara temas edilecektir.

F – HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE İCTİHAD

1 – Hz. Peygamberin İctihadı

Usûlü’l-Fıkıh kaynaklarında Hz. Peygamberin icthad ederek hükme varmasının meşruluğu noktasında konu tartışılmıştır. Tartışmanın bir tarafına göre onun din konusunda söylediği her şey vahye dayanır¹⁴³. Bilgi ve hüküm kaynağı açısından vahyin olduğu yerde icthad olmaz. Diğer tarafa göre ise

¹³⁶ Abdulkadir Şener, *Kıyas, İstihsan, İstislah*, s.137

¹³⁷ Gazzâlî, *a.g.e.*, I, 286-287; Şener, Mehmet, *a.g.e.* s. 66

¹³⁸ Hallaf, *İlm-ü usûlî’l-fıkh*, s. 84; Krş. Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, s. 268

¹³⁹ Hallaf, *Masadir*, s. 85, 86

¹⁴⁰ Şatîbî, *Muvâfakât*, II, 3; Hallaf, *a.g.e.*, s.86; Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, s. 267

¹⁴¹ Şatîbî, *el-Muvâfakat*, II, 3

¹⁴² Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 69

¹⁴³ Necm 53/4

Hız. Peygamberin söylediklerinin vahye dayalı olması Kur'an ayetleri ile ilgilidir. Kur'an-ı Kerimde ne varsa hem manası ve hem de sözleri ile Allah'a aittir. Allah tarafından Rasûlüne vahyedilmiştir.

2- Hz. Peygamberin İctihadından Örnekler

a – İbn Abbas'ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber Medine'ye geldiği zaman halkın ağaç dalındaki meyveyi bir, iki ve üç yıllığına selem akdi yoluyla sattıklarını gördü ve şöyle buyurdu: *“Kim selem yoluyla satış yaparsa muayyen ölçü ve belli müddet içinde yapsın.”*¹⁴⁴

b – Bedir savaşında alınan esirlere yapılacak işlem hakkında bir vahiy gelmemişti. Hz. Peygamber, konuyu yakın arkadaşlarıyla istişare edince Hz. Ömer öldürülmelerini, Hz. Ebû Bekir ise fidye karşılığı serbest bırakılmalarını önermişti. Bu görüşmeler üzerine gelen ayet şöyle buyurmaktaydı. *“Hiçbir peygamberin yeryüzünde ağır basmadıkça esirlerinin olması doğru değildir. Siz dünya varlığını istiyorsunuz. Allah ise ahireti kazanmanızı istiyor. Allah güçlüdür hikmet sahibidir. Eğer Allah tarafından bir yazı geçmiş olmasaydı aldığınız fidyeden dolayı kesinlikle size büyük bir azap dokunurdu.”*¹⁴⁵ Bu gelen vahiy üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *“Fidye aldıkları için ahabıma azap şu ağaç kadar yaklaşmıştı... eğer azap gelmiş olsaydı Ömer'den başkası kurtulamazdı.”*¹⁴⁶ Burada ümmetin ceza almaması Allah Teala'nın ictihad edenlerde hata yapanlara azap etmeyeceğini daha önceden beyan etmesi üzerinedir. Ancak hata Müslümanlara bildirilmiştir.

c - Bedir savaşında Hz. Peygamber, askeri, su kuyularının başladığı yere yerleştirmişti. Sahabeden el-Habbab, *“bunu vahiy ile mi yoksa şahsi görüş ve takdirinize göre mi yaptınız?”* diye sordu ve vahiy ile olmadığı cevabını alınca da: *“uygun olanı kuyuları arkamıza almamız ve düşmanı susuz bırakmamızdır”* dedi. Hz. Peygamber, bu görüşü uygun bularak askerin yerini değiştirdi. Muhtemeldir ki Hz. Peygamber, düşmanın da en az diğer insan dışı varlıklar kadar sudan mahrum edilmemesi gerektiği düşüncesiyle hareket etmiş ve düşman ile diğer canlılar arasında bir kıyas yaparak hükmünü ortaya koymuştur. el-Habbab ise savaş durumunu ve düşmanın hayat hakkını bulunmadığını göz önüne alarak kendince başka bir

¹⁴⁴ Taberî, *İhtilafü'l-fukaha*, s. 68

¹⁴⁵ Enfal 8/67-68

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kahire, I, 244

kıyaslamaya gitmiş ve neticede de sudan mahrum bırakılması yönünde bir karar almıştı.

d - Bazı münafıklar Tebük seferine katılmamak için çeşitli mazeretler uydurarak Hz. Peygamberden savaşa katılmama hususunda izin almışlardı. Bunun üzerine gelen vahiy Hz. Peygambere şöyle hitap ediyordu: *“Allah seni affetti ya! Neden doğru söyleyenler sence belli oluncaya ve yalancılara öğreninceye kadar beklemedin de onlara izin verdin?”*¹⁴⁷

e – Hz. Peygamber misvak hakkında: *“Eğer ümmetime güç çıkarmış olmasam her namaz için misvak kullanmalarını isterdim.”*¹⁴⁸ Yine hanımlardan birine Hz. Peygamber: *“Eğer kavmin küfürden yeni ayrılmış olmasalardı Kâbe’yi Hz. İbrahim’in kurduğu temeller üzerine yeniden yapardım.”*¹⁴⁹

3 – Sahabenin İctihadı

Hz. Peygamber döneminde yaşayan ashabın şer’i iki kaynağı mevcuttu. Bunlar da kitap ve sünnettir. Ancak bu iki kaynağın sosyal olaylar karşısında temas etmediği ve anlaşılıp tatbikatı noktasında kişisel icthadlara gereksinim duyuluyordu. Hz. Peygamber ise ashabının icthad noktasında ilerlemesi için onların kendi huzurunda veya gıyabında olaylar karşısında kendi icthadlarını yapmalarına izin veriyor hatta onları bu noktada teşvik ediyordu.

Nisa süresinde geçen *“...bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah Resûlüne götürün...”*¹⁵⁰ ayeti icthadı men etmemekle beraber sonucun Hz. Peygambere sunulup onun onayının alınması gerekliliğini vurgulamaktadır. Nitekim Cessas, bu ayetin tefsirinde şöyle demiştir. *“Resûlullah’ın hayatında kıyas ve reye başvurmak ve hadiseleri benzerlerine göre hükme bağlamak iki durumda caiz, üçüncü durumda ise caiz değildir. Caiz olanlar: 1- Resûlullahtan uzakta buldukları durum: Mu’az hadisi bunu ifade etmektedir. 2 – Öğretmek ve denemek için Hz. Peygamberin onlara icthadı emrettiği durum: Ukbe b. Amir’in rivayetine göre Resûlullaha iki davacı gelmiş o da: “Ukbe, aralarındaki davayı hükme bağla. buyurmuştu. Ukbe: “Siz burada iken nasıl hükmederim ey Allah’ın Rasûlü? deyince de şu cevabı vermişlerdir. “Aralarında hükmet. İsbet edersen sana on sevap, hata edersen bir sevap vardır.” Caiz olmayan*

¹⁴⁷ Tevbe 9/43

¹⁴⁸ Müslim, taharah, 42

¹⁴⁹ Buhari, hac, 42, Enbiya, 10; Müslim, hac, 399

¹⁵⁰ Nisa 4/59

durum ise onun huzurunda müstakil olarak ve onun tasvibine sunmaksızın ictihad etmektir.¹⁵¹

a – Hz. Peygamberin Huzurunda İken Sahabe İctihadı

Sahabenin Hz. Peygamberin huzurunda iken yapmış olduğu ictihadlara örnek olarak aşağıda konuya ışık tutan birkaç durum aktarılmıştır.

Sahabeden olan Mâiz, Hz. Peygamberin huzurunda zina yaptığını üç kez söyleyince Ebû Bekir: “Eğer dördüncü defa söylersen Resûlullah seni recmeder ” demiştir.¹⁵² Buradan da anlaşılmaktadır ki her bir ikrar bir şahitlik yerine geçtiğini ifade eden bir içtihattır.

Oruçlu olduğu halde şehvetle karısını öpen Hz. Ömer’in orucunun bozulduğu zannıyla Hz. Peygambere gelmesi sonrası “ağzının içini su ile çalkalasan orucun bozulur mu?”¹⁵³ cevabını veren Hz. Peygamber, kendi bir ictihad yapmış fakat bunun öncesinde Hz. Ömer de kendi hatalı ictihadını yaparak böyle bir durumun orucu bozacağı hükmüne varmıştı. Daha sonra bu hükmünü Hz. Peygambere götürmüş ve doğru cevabı almıştır.

Namaza ne ile davet edileceği hususu Hz. Peygamber ve ashabı arasında istişareye mevzu olmuş ve sahabeler kendi rey ve ictihadlarını bildirmişler, sonunda da Abdullah b. Zeyd’in rüyasına uygun davet şekli vahiy ile tasdik edilmiştir.¹⁵⁴

Savaşta öldürülen düşmanın eşyası onu öldüren gaziye ait olduğu için Ebû Katâde böyle bir eşyayı istemiş, onun hakkı olan eşyaya el koymuş bulunan birisi de Hz. Peygamberden bu eşyanın kendisinden alınmamasını, gazinin başka bir şekilde memnun edilmesini istemişti. Orada bulunan Ebû Bekir, Allah ve Resûlü yolunda kendini ölüme atarak çarpışan bir kimsenin bu mükafattan mahrum edilemeyeceği kanaatini ortaya koymuş ve Resûlullah da onu tasdik etmiştir.¹⁵⁵

¹⁵¹ Cessâs, **a.g.e.** II, 212 - 213

¹⁵² Şirâzî, **Tabâkât**, s. 5

¹⁵³ İbn Mâce, sıyam, 19; Muvatta, sıyam, 13; İbn Hazm , **el-İhkâm**, s. 967

¹⁵⁴ İbn Hazm, **a.g.e.**, s. 698

¹⁵⁵ Karaman, **İslam Hukukunda İctihad** , 2. basım s. 42

A – NAMAZ

Cahiliye döneminde toplum içerisinde var olan Haniflerin bazılarının namaz kıldıkları hususunda klasik kaynaklardan bizlere ulaşan rivayetler içerisinde o dönemde Ebû Zer ile Kus b. Sâide'nin de namaz kılanlar arasında oldukları yer almaktadır.¹⁵⁸ Kur'an-ı Kerîm'de geçen "*Kâbe'deki ibadetleri sadece ısıklık çalmak ve el çırpılmaktan başka bir şey değildir*"¹⁵⁹ ayeti cahiliye devrindeki müşrik Arapların bir takım batıl ibadetlere çok yabancı olmadıklarını bizlere haber vermektedir. Cahiliye döneminde müşrikler erkek kadın, açık-saçık olarak el ele tutuşmuş bir vaziyette Kâbe'nin etrafında dolaşarak ve ısıklık çalarak el çırpırlardı. Böylece ibadet ettiklerini ileri sürerek çalar, oynar, hora tepeler ve yaptıklarını kendilerince alkışlardı. Hz. Peygamber, Kâbe'ye gelip namaz kılmak ya da Kur'an-ı Kerîm okumak istediği zaman, müşrikler çoğu zaman bu hareketlerini daha da artırarak kendilerinin de namaz kılıp dua ettikleri izlenimi vermeye çalışırlardı. Böyle yaparak da bunu kendilerine bir ibadet sayarlardı.¹⁶⁰

Bunun yanında Kur'an-ı Kerîm'in bizlere bildirdiği kadarıyla Hz. İbrahim ve onun oğlu olan Hz. İsmail'in namaz kıldıkları ve kendilerine uyan insanlara da namaz kılmaları noktasında tavsiyelerde buldukları, hatta emrettikleri açık bir tarihi gerçektir.¹⁶¹ Hz. İbrahim'in "*Rabbim! Beni ve çocuklarımı namaz kılanlardan eyle!*"¹⁶² diye dua ettiğini haber veren Kur'an-ı Kerîm, "*bana hiçbir şeyi ortak koşma, tavaf edenler, orada kıyama duranlar, rükû edenler ve secdeye varanlar için evimi temiz tut diye İbrahim'i Kâbe'nin yanına yerleştirmiştik*" buyurmaktadır.¹⁶³

Yahudi rivayetlerinden de anlaşıldığı kadarıyla Hz. İbrahim'in dininde namaz ibadetinin var olduğunu görmekteyiz. Talmud'da geçen Hz. İbrahim'in sabahları erken kalktığı, şafak vaktinde Tanrı'ya ibadet ettiği ve Yahudilerin

¹⁵⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, s.171,172

¹⁵⁹ Enfal 8/35

¹⁶⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2400

¹⁶¹ Bakara 2/125; İbrahim, 14/37; Meryem, 19/54, 55

¹⁶² İbrahim, 14/40

¹⁶³ Hac, 22/26

Şaharî ibadetinin Hz. İbrahim'den kaldığı gerçeği bu hususu teyit eder niteliktedir.¹⁶⁴

İslâmî kaynaklarda yer alan bazı haberler de yukarıda bahsedilen konu hakkında bir takım bilgileri bizlere sunmaktadır. Bu rivayetlere göre Hz. İbrahim, Makam-ı İbrahim'i kible edinerek kapı yönünden oraya doğru namaz kılmıştır. Hz. İsmail de bu uygulamayı aynen devam ettirmiştir.¹⁶⁵ Hz. İbrahim ve Hz. İsmail, her taraftan gelen inanan insanlarla beraber Zilhicce'nin sekizinci günü Mina'ya gelerek cemaat halinde öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kılmışlardır. Geceyi burada geçirdikten sonra sabah namazından sonra Arafat'a çıkarak orada öğle ve ikindiye birleştirmiş ve geceyi de orada geçirmişlerdir. Yine Müzdelife'de sabah namazını kıldıktan sonra sembolik olarak şeytanı taşlamışlardır.¹⁶⁶ Allah Teala, daha sonra Hz. Peygambere Hz. İbrahim'in bu uygulamasına uymasını emretmiştir.¹⁶⁷ Yine rivayetlerde, Hz. Peygamberin dedesi Abdulmuttalib'in Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından kible olarak tesis edildiğini bildiği,¹⁶⁸ Zeyd b. Amr'ın da cahiliye döneminde kibleye yönelip, "ilahım, İbrahim'in ilahıdır, dinim de İbrahim'in dinidir" diyerek secdeye kapandığı kaynaklarda bildirilmektedir.¹⁶⁹

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Hz. İbrahim devrinden Hz. Peygamber devrine kadar namazla ilgili bir takım olguların intikal ettiğini ve Hz. Peygamberin de bu verilerden istifade ettiği gerçeğini anlayabiliriz. Hz. Peygamberin, beş vakit namaz farz kılınmadan evvel peygamberlik geldiği günden itibaren sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakit namaz kıldığı kaynaklarda geçmektedir. Bununla beraber, kendisine gece namazı da farz kılınmış daha sonraları ise bu namaz, gecenin üçte biri kadarlık bir süreye indirilmiştir.¹⁷⁰ Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinin okunduğu zaman secde etmenin gerekli olduğu hususunun hicretten önce de var olduğu, Garanik hadisesinden anlaşılmaktadır. Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayet göre "*farz namazlar önce ikişer rekat şeklinde farz kılındı, sonra yolcunun namazında bu*

¹⁶⁴ Kuzgun, Şaban, *Hz. İbrahim ve Haniflik*, s.176-177

¹⁶⁵ Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, II, 30

¹⁶⁶ İbn İshâk, *Sîre*, s. 79, 80; Taberî, *Târîhu'l-umem*, I, 262

¹⁶⁷ Nahl 16/123

¹⁶⁸ Weinsinck, A. J., MEB İA. *Kible maddesi*, VI, 667

¹⁶⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 171; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVI, 285

¹⁷⁰ İsrâ, 17/79

sayı değiştirilmedi, yolcu olmayanın namazında ise ikişer rekat artırıldı.”¹⁷¹ Bu rivayet, İslam’ın teşrî faaliyetlerinin tekamülü felsefesi neticesinde namazın ikişer rekattan çoğa doğru artırılarak farz kılındığı gerçeğine delalet etmektedir.

Yukarıda ifade edilen rivayetler neticesinde açıkça görülmektedir ki Hz. Peygamber, içinde yaşadığı toplumda bulunan ve kendilerine Hanif denilen bir takım insanların olumlu davranışlar sergilemesi karşısında kendisi de aynı tutum ve davranışları sergileme yönünde hareket etmiştir. Peygamberlik geldiği günlerden itibaren günde iki vakit olmak üzere namaz ile emrolunmuştu. Cahiliye dönemi Mekke toplumunda Hz. Peygamberden önce de Hz. İbrahim’den gelme bir takım dinî uygulamalar yapılmaktaydı. Namaz ahkâmının oluşumu aşamasında bu sosyal ve dini kültürün de etkisi olmuştur. Toplumda var olan namaz ve ilaha ibadet etme bilinci, Kur’an-ı Kerim’in nazil olmaya başlamasından sonra da son peygambere vahyedilmek suretiyle de uygulama sonraki nesillere ıslah edilerek aktarılmıştır. Başka deyişle özetlemek gerekirse, sosyal bir uygulama bazı düzeltmeler yapılarak din tarafından benimsenmiştir.

B – BEŞ VAKİT NAMAZ

İslam alimleri arasında beş vakit namazın Mirac olayı ile farz kılındığı noktasında tam bir ittifak söz konusudur. Mirac hadisesi, kaynakların bizlere bildirdiğine göre hicretten yaklaşık bir yıl önce meydana gelmiştir. Buradan hareketle beş vakit namaz hicretten önce Mekke döneminde farz kılınmıştır. Daha sonra ise namaz vakitlerinin belirlenmesi hususunda Cebrail, Hz. Peygambere gelip bir gün beş vakit namazı ilk vakitlerinde diğer gün ise son vakitlerinde kılarak namaz vakitlerini belirlemiştir.¹⁷²

C – GUSÛL, ABDEST VE NECASETEN TAHARET

İslam’dan önceki Araplarda da gusül adeti vardı. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre guslün kaynağı Hz. İbrahim’e kadar uzanmaktadır. İslam’dan önceki Araplar arasında gusül ayırt edici bir özellikti. Hz. İbrahim’in dininde de var olan gusül uygulaması, İslâm’ın başlangıcına kadar sosyal hayatta var olan bir uygulama idi. İslam öncesi Arap toplumunda hac yapan, sünnet olan,

¹⁷¹ Buhari, salât, 1, taksir, 5; Müslim, salâtü’l-müsafirîn, 1, 3

¹⁷² Müslim, mesâcid, 176,179

cünüplükten dolayı yıkanan kimselere Hanif denilmekteydi.¹⁷³ Böyle bir sosyal yapı içerisinde Mekke döneminde namaz farz kılınıncaya, cünüp olanların yıkanmadığı sürece namaz kılamayacakları açıkça bildirilmiş ve Hz. Peygamberin bizzat kendisinin uygulamasıyla da guslün son şekli diğer insanlara öğretilmiştir.

Cahiliye döneminde Haniflerin yanında müşrik Araplar da cünüp oldukları zaman boy abdesti almakta, mazmaza ve istinşak yapıp misvak kullanmaktaydılar.¹⁷⁴ Nitekim, devrin Mekkeli müşriklerinin lideri konumunda olan Ebû Süfyan, Bedir Savaşı sonucunda ordusunun ağır bir şekilde Hz. Peygamberin ordusu karşısında hezimete uğramasından sonra kendince Hz. Peygamberle bir daha savaşmıyacağı kadar cünüplükten dolayı boy abdesti almamaya yemin etmişti.¹⁷⁵ İslam alimlerinden olan Süheylî, bu durum hakkında *“Cünüplükten dolayı gusletmek, cahiliye devrinde hac ve nikah gibi Hz. İbrahim’in dininden kalma bir iz olarak kendisiyle amel edilen bir husustu” demektedir.*¹⁷⁶

Hız. Peygamberin bizlere fitrattan olduğunu haber verdiği ve gusülde var olan mazmaza ve istinşak gibi uygulamalar¹⁷⁷ Hz. İbrahim ve ondan önceki peygamberlerin de uygulamaları arasındadır. Bu da bizlere guslün daha önceki peygamberler arasında var olan bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bunun yanında cahiliye dönemi bazı şiirlerinde açıkça görüldüğü üzere, hayızlı kadınların putlara yıkanmadıkça yaklaşmadıkları ancak temiz oldukları vakit putlara taptıkları bilgisine yer verilmektedir.¹⁷⁸ Böyle bir uygulamanın Hz. İbrahim’in dininden kaldığı ve bozulmuş şekliyle de Mekke müşrikleri arasında kaldığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle bu dönemde Haniflerin hayız, nifas ve cünüplük gibi, bazı hallerden dolayı guslettikleri söylenebilir.¹⁷⁹

¹⁷³ Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, VI, 77

¹⁷⁴ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 319; Halebî, *İnsanü'l-uyün*, I, 425

¹⁷⁵ İbn İshâk, *Sîre*, s. 291

¹⁷⁶ İbn Hişam, *Sîre*, III, 47; Taberî, *Tarih*, II, 483-484

¹⁷⁷ Buhârî, Bedü'l-halk 11; Müslim, tahâret, 23; Nesâî, tahâret, 73

¹⁷⁸ İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-asnâm*, s.19, 21

¹⁷⁹ Ateş, Ali Osman, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Cahiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, s.17-18

Kur'an-ı Kerim'de geçen "...iyice temizlenmiş olmayanlar ona dokunamaz" ¹⁸⁰ anlamındaki ayet de, Mekke'de nazil olmuş ve ayette geçen, "**iyice temizlenenler**"den maksadın da gusül yapanlar olduğu İslam alimleri arasında farklı görüşler olsa da çoğunlukla bu yöndedir. Nitekim Hz. Ömer'in müslüman oluşu esnasında kız kardeşinin kendisine gusül etmedikçe Kur'an sayfasına dokunamayacağı yönündeki çıkışı, hem yukarıdaki ayette geçen iyice temizlenmekten maksadın gusül okuduğunu ve hem de guslün hicretten önce Mekke dönemine ait bir uygulama olduğunu açıkça bizlere göstermektedir.

Guslün Mekke döneminde farz kılındığı noktasında açık delillerin varlığı noktasında şüphe yokken, abdestin ne zaman farz kılındığı hususu tartışmalıdır. İslam alimleri arasında tartışmalı olan bu konu hakkında var olan görüşler belirtilmek gerekirse; İbn Adilberr'e göre, peygamberimiz hiçbir zaman abdestsiz olarak namaz kılmamıştır. Bu görüşe göre namaz gibi abdest de Mekke döneminde farz kılınmıştır. Bir başka İslam alimi olan İbn Hazm'a göre ise, abdest, Medine'de farz kılınmıştır. Bu görüşün delili olarak da abdest ve teyemmümü anlatan ayet Medine'de nazil olmuştur.¹⁸¹ Bu bilgilere karşın bazı hadislerde henüz Medine'ye hicret edilmeden evvel, Mekke döneminde iken abdest uygulamasından bahsedildiği ileri sürülmüş olup¹⁸² bazı rivayetlerde ise abdestin Mekke döneminde iken farz bir uygulama olmadığını o dönemde var olan uygulamanın bir tavsiye niteliğinde olup mendup olduğunu Medine'de asıl olarak abdestin farz kılındığını bildirerek yukarıda bahsedilen iki zıt görüş arasında bir orta yolu bulma eğilimine girilmiştir.¹⁸³

Kur'an-ı Kerim'de geçen abdest ve teyemmüm ayetinin meali şöyledir: "*Ey iman edenler, namaza kalkacağınız vakit, yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın, başlarınızı meshedip topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz boy abdesti alınız. Eğer hasta veya yolculukta iseniz veya biriniz hacet yerinden gelmişse ya da kadınlara dokunmuş olup da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve dirseklere kadar ellerinizi onunla meshedin. Allah'ın muradı sizi sıkıntıya*

¹⁸⁰ Vakıa 56/79

¹⁸¹ Mâide 5/6

¹⁸² İbn Hacer, *Fethü'l-bâri*, I, 233

¹⁸³ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 75

*koşmak değildir. Fakat o sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak istiyor ki şükredesiniz.*¹⁸⁴

Yukarıda mealen verilen ayet, Medine’de nazil olmuş bir ayettir. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki bu olay, abdest ve gusül uygulamasının Medine’de farz kılındığını göstermez. Yukarıda izahatı yapılan örneklerden hareketle, Mekke döneminde bu iki ibadet ön hazırlığının var olduğunu göstermektedir. Bu ayette tekrar bildirilmelerinin ana sebebi ise gerekçelerin toplu olarak insanlara yeniden duyurulması ve Medine döneminde bu ayet ile bildirilen teyemmüm, hem abdest hem de gusül yerine geçtiğini insanlara anlatmaktır.

Yine Kur’an-ı Kerim’in başka bir yerinde geçen ve mealen de “...elbiselerini temiz tut”¹⁸⁵ şeklinde ayet de, namaz kılınabilmesi için elbiselerin temiz tutulması yönünde bir emir getirmektedir. Bu ayet, Mekke döneminde nazil olmuştur. Bunun yanında Hz. Peygamber, Kabe’de namaz kılarken devrin müşrikleri tarafından üzerine hayvan işkembesi atılmış ve sonra da Hz. Fatıma da gelip bu pislği temizlemişti. Bu ve bunun benzeri örnekler, necasetten taharet uygulamasının Mekke döneminde farz kılınan bir ibadet hazırlığı olduğunu bizlere açıkça göstermektedir.

D – CUMA NAMAZI

Kaynakların bizlere bildirdiği kadarıyla Cahiliye dönemi sosyal hayatında Ka’b b. Lüey, Cuma günü Kureyşlileri toplayarak içinde bir de hutbe kısmı bulunan ve genelde haftalık olarak icra edilen bir ibadet ettikleri anlaşılmaktadır. O zamanlarda ibadet yapılan bu güne Araplar arasında “**Yevmu’l-Arûbe**” (Araplık Günü) veya **Ma’ruzat** (Açıklama Günü) adı verilmektedir.¹⁸⁶ İbnü’l Cevzî, eserinde Ka’b’ın okumuş olduğu bu hutbelerden bazı kısımları nakletmiştir.¹⁸⁷ Yukarıda anlatılan örneklerden hareketle denilebilir ki; Cuma ibadeti Hz. İbrahim’den kalmış olup, Ka’b b. Lüey zamanında da devam etmiştir.

¹⁸⁴ Mâide 5/6

¹⁸⁵ Müddessir 74/4

¹⁸⁶ Ateş, Ali Osman, **a.g.e.**, s.37 38.

¹⁸⁷ Mâverdî, **Ahkamü’s-sultâniyye**, (Çev. Ali Şafak), s. 182; İbnü’l-Cevzî, **el-Vefa bi ahvali’l-mustafâ**, I, 73; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, 34

Cuma namazı, Mekkeli müşriklerin işkenceleri artınca müslümanların Medine'ye hicret etmeye başlaması sonrasında Hz. Peygamberin Musab b. Umeyr'i Medine'deki Müslümanlara İslam'ı anlatması için öğretici olarak göndermesi neticesinde Mus'ab b. Umeyr'in, Cuma namazını oradaki Müslümanlara kıldırma talebi üzerine kendisine izin verilmiş ancak Hz. Peygamber daha henüz Medine'ye göç etmediği içindir ki, bu ibadet Mekke dönemi olayları arasında yerini almıştır.¹⁸⁸

II - MEDİNE DÖNEMİ

A- BİRİNCİ YIL

1 – Topluluğa Genel Hitap (Hutbe)

Cahiliye dönemi Arap müşrikleri arasında haftanın belli günlerinde toplanarak içinde hutbenin de olduğu bir sosyal ibadet yaptıklarını yukarıda belirtmiştik. Sosyal hayat içerisinde bir yer tutan hutbe geleneği, Hz. Peygamberin gönderilmesinden sonra da devam etmiştir. Topluluk karşısında insanlara bir takım hususların açıklanması hiç şüphesiz önemlidir. Buradan hareketle İslam'ın önem verdiği bir konu olan tebliğ ve irşâd faaliyetleri açısından gerekli ve Araplar arasında da yer alan bu uygulama, İslam ile birlikte daha da etkin bir hale getirilerek devam ettirilmiştir.

Hz. Peygamberin ilk hutbesini Medine'ye hicret ettikten sonra Kuba mescidinde verdiği başka bir rivayete göre de Medine'de bulunan peygamber mescidinde verdiği klasik İslam kaynaklarında bizlere ulaşan bilgiler arasındadır.¹⁸⁹ Bundan sonra da hutbe verme işi Cuma ve bayram namazlarının bir parçası haline gelmiş ve o günden beridir de İslam dünyasında uygulanmaktadır.

2 – Ezan

Beş vakit namaz, Mekke'de mirac olayı ile Müslümanlara farz kılınmıştı. Medine'ye hicret edilince orada Müslümanları namaz vakitlerinde bir araya toplayacak ve namaz vakitlerinin girdiğini onlara haber vermek amacıyla bazı çareler aranmıştı. Hz. Peygamber bu konu hakkında ashabıyla yapmış olduğu

¹⁸⁸ Karaman, *a.g.e*, s. 76

¹⁸⁹ İbn Hişam, *Sire*, s. 340; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,176

istişareler neticesinde, ortaya değişik fikirler ortaya atıldı. Bunlardan bazıları olan, Hıristiyanlar gibi çan çalınması, Yahudiler gibi borazan çalınması, ateş yakılması vb. şeyler ortaya atılmışsa da Hz. Peygamber, bunları beğenmeyerek reddetmişti. Sonraki zamanlarda Hazrec kabilesinden Abdullah b. Zeyd isimli kişi, görmüş olduğu rüyasını Hz. Peygambere anlatmış ve rüyasında da bir kişinin ezan okuyarak namaza davet ettiğini ve kamet getirerek de cemaate çağırdığını anlatmıştır. Hz. Peygamber de bunun sadık bir rüya olduğunu ifade ettikten sonra, sesi uygun olan Bilal-i Habeşî'ye ezan okumasını emretmiş, Bilal ezanı okuyunca bunu işiten Hz. Ömer de koşarak gelmiş, aynı ezanı kendisinin de rüyasında gördüğünü belirtmiştir.¹⁹⁰

Böylece Bilal-i Habeşî'nin peygamber mescidine yakın yüksekçe bir yerden başlattığı bu güzel ezanı Muhammedî, İslam'ın bir unsurunu da tamamlayarak dalga dalga bütün dünyaya ve insanlığa yayılmak üzere Müslümanlar arasında bir şiâr olmuştur.

3 – Nikah ve Onu Tamamlayan Yan Unsurlar

Hz. Peygamber dönemi nikah usûlüne geçmeden önce, cahiliye dönemindeki müşrik Arapların nikah anlayışları ve uygulamaları hakkında kaynakların bizlere naklettikleri bilgileri özetle belirtmekte yarar vardır. O dönemde cahiliye devrinde çeşitli nikah şekillerine rastlanmaktaydı. Bu nikah çeşitlerini kısaca açıkladıktan sonra İslam hukuku ahkâmının tekamülü noktasında nikah konusunun yerini daha net belirlemiş oluruz.

İslam'dan önce Mekke toplumunda var olan nikah çeşitlerinden biri olan, İslam'ın geldikten sonra da belli başlı bazı kayıt ve şartlarla devamını sürdürdüğü nikah çeşidine göre, bir erkek, veli ya da babasından kızı ister ve belli bir meblağ (mehir) karşılığında onunla evlenirdi.¹⁹¹ İslam'dan önce mehir, velisine verilirdi. İslam, bu miktarın kıza verilmesini emrederek düzeltici bir faaliyet yapmıştır.¹⁹²

İkinci bir evlilik türü ise, trampa şeklinde nikahtır. Bu nikah akdine göre, iki kişi kızlarını veya bakmakla yükümlü oldukları elleri altında bulunan kadınları veya kızları mehirsiz olarak değiştirir ve bunlarla evlenirlerdi.

¹⁹⁰ Buhari, Ezan, 1; Tirmîzî, Mevakîf, 27; Müslim, Nikah, 79

¹⁹¹ Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, VI,168

¹⁹² Nisâ 4/4, 24

Nikahu's-şigâr adı verilen bu tip evlilik, İslam'ın gelişiyle hadisle ortadan kaldırılmış ve Müslümanlara yasaklanmıştır.¹⁹³

Üçüncü bir evlilik çeşidi olan üvey anne ile evlenmek şeklinde cereyan eden nikah. Cahiliye dönemi müşrik Arapları arasında yaygın olan ve uygulama da geçerliliği bulunan bir evlilik çeşidi idi. Bu nikah akdine göre, ölen kişinin başka bir kadından olan en büyük oğlu, üvey annesini bedelsiz almak yahut onu mehri karşılığında başkasına vermek yahut da ölünceye kadar evlenmesine engel olup mirasına konmak hakkına sahipti. **Nikahu'l-makt** adı verilen böyle bir evlenme çeşidini de İslam ortadan kaldırmıştır.¹⁹⁴

Dördüncü bir nikah uygulaması olan iki kız kardeşle birden ve sınırsız olarak da birden fazla kadınla evlenmeyi, İslam birincisini men etmiş,¹⁹⁵ ikincisini kayıt ve şartlara bağlayarak en çok dört ile sınırlandırmıştır.¹⁹⁶

Yukarıda cahiliye döneminde uygulanan nikah çeşitlerini kısaca özetlemeye çalıştık. İslam dini, bunlar içinden bugün de tarafımızdan yakînen bilinen bir husus olan evlenme akdini seçmiş ve gerekli düzenlemeleri yaparak insanlara sunmuştur. Hicretin birinci yılında evlendiğinde Abdurrahman b. Avf'a Hz. Peygamber, kendisine "*eşine mehir olarak ne verdin*" diye sormuş, o da "*bir çekirdek altın*" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber, bu cevabı aldıktan sonra "*bir koyun keserek bile olsa ziyafet ver*" buyurmuştur.¹⁹⁷

Sağlıklı bir aile kurumunun oluşması açısından ilk unsurları olan mehir, düğün ve ziyafet gibi uygulamalardan başlayan evlilik müessesesi, daha sonraları gelen emir ve kurallarla tamamlanarak ve gelişerek devam etmiştir. Bu kurallar, genellikle eş sayısının sınırlandırılması, karşılıklı hakların belirlenmesi, anlaşmazlıkların çözümü gibi konularda belirginleşmiştir. Burada açıkça görüleceği üzere İslam, nikah hükmünde de eski örf ve adet içerisinde olan bir uygulamayı seçmiş, bunu bazı kural ve şartlara bağlayarak, ıslah ederek insanlara tekrar sunmuştur. Ahkâmın tekamülü noktasında bu uygulama, eski alışkanlıkların ıslah yoluyla devam ettirilmesi cihetine güzel bir örnektir.

¹⁹³ San'anî, *Sübülü's-selâm*, III, 161

¹⁹⁴ Nisa 4/19,32

¹⁹⁵ Nisa 4/23

¹⁹⁶ Nisa 4/3; San'anî, *a.g.e.*, III, 175; Şevkânî, *a.g.e.*, IV, 178; Nisa 4/3

¹⁹⁷ Buharî, büyû 1, menakıbü'l-ensar 3, nikah 7, 54 56, 67, 68; Müslim, nikah 79-81

4 – Meşru Savunma

İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber davete başladığı zaman dönemin otoriter müşriklerinin kendi makam ve mevkilerinin sarsılacağı düşüncesiyle İslam'ın davetini engelleyici bir takım çalışmalara girişmişlerdi. Bu çalışmalar sonraları daha da şiddetlenince Müslümanlar önce Habeşistan'a daha sonra ise Medine'ye hicret etmelerine rağmen, Mekkeli müşriklerin zulmünden kurtulamamışlardı. Özellikle de hicretten sonra Mekke'de kalan kadın, çocuk ve yaşlılar bu zulme daha çok maruz kalıyorlardı. Mekkeli müşrikler islamın yayılması için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu durum şüphesiz başta sahabe olmak üzere bütün inanan insanlar üzerinde ciddi rahatsızlıklar meydana getiriyordu. Böyle bir durumun ortadan kaldırılması için bu saldırılara karşı konulması gereği Hz. Peygamberin ahabının da isteğiydi. Nitekim Allah Teala, Kur'an-ı Kerim'de *"Kendilerine karşı savaş açılanlara, zulme uğramış olmaları sebebiyle, -mukabele etme konusunda- izin verildi. Şüphesiz ki, Allah, onlara yardım etmeye hakkıyla kadirdir "*¹⁹⁸ buyurarak müşriklerle savaşmanın ilk iznini Hz. Peygambere vermiş oldu. Bu ilk izinden sonra gelen ayetler de daha sonra yapılacak olan savaşların amacını belirtir nitelikteydi. Bunlardan bazıları şöyledir: *"Fitne tamamen yok oluncaya ve din de yalnızca Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Fitne çıkarmaktan vazgeçerlerse zalimler ve aşırı gidenler hariç, saldırma ve düşmanlık yoktur. Haram aya karşılık haram aydır. İşlenen suçlara karşılık da kısas vardır. Kim size saldırırsa siz de ona bir misilleme ölçüsünde saldırın. Allah'tan korkun biliniz ki Allah, sakınanlarla beraberdir."*¹⁹⁹

*"Size ne oldu da Allah yolunda ve "rabbimiz, bizi halkı zalim olan bu memleketten çıkar. Tarafından bize bir sahip gönder ve yine tarafından bize bir yardımcı gönder." diye yalvarıp duran o ezilmiş erkekler, kadınlar ve yavrular uğrunda çarpışmıyorsunuz."*²⁰⁰

Yukarıda belirtilen ayetler gereğince cihad meşru kılınmış ve vakti, şartları olduğu sürece de kıyamete kadar da devam etmesi istenilen bir hükümdür. Hz. Peygamber'in on yıllık Medine hayatında yaklaşık büyüklü

¹⁹⁸ Hac 22/39

¹⁹⁹ Bakara 2/193-194

²⁰⁰ Nisa 4/75

küçüklü yirmi beş gaza yaptığı kaynaklarda bize ulaşan bilgiler arasındadır.²⁰¹ Cihad ahkâmının oluşumu ve meşru kılınışı kısaca açıklanmıştır. Hz. Peygamber dönemi emir ve yasakların oluşumu, belli bir gerekçe doğrultusunda gerçekleşmekte olup bu gerekçeler de zamanın ve mekanın durumuna has olarak sosyal çevreden ve olaylardan oluşmaktadır.

5 – Yerel Yönetim Uygulamaları

Kur'an-ı Kerîm'de geçen *“insanlardan alırken ölçüp tartıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tartıklarında noksan yapan hilekarlara yazıklar olsun!”*²⁰² anlamındaki ayetleri ihtiva eden sûre Medine'de inmiştir. Buradan hareketle denilebilir ki, yerel yönetim anlamında belediye nizamının oluşumu bu ayet ile başlamış ve bu kurumun temeli Medine'de atılmıştır.²⁰³

B- İKİNCİ YIL

1 – Oruç İbadeti ve Oluşum Süreci

Oruç ibadetinin Hz. Peygamber döneminde farz kılınmasını incelemeden önce cahiliye döneminde var olan uygulamalar hakkında bilgi vermek konunun anlaşılması noktasında bizlere ışık tutacaktır. Cahiliye dönemi Mekkesinde sosyal yapı içerisinde var olan sınıfların “Hanifler”, “Müşrikler”, Hıristiyanlar” “Yahudiler” ve diğer gruplar olduğu bilinen bir gerçektir.

Kur'an-ı Kerîm incelendiğinde, Haniflik'te oruç ibadetinin olduğu hususunda net bir bilgi olmamakla beraber bazı rivayetlerde Hz. İbrahim'in oruç tuttuğundan bahsedilmektedir. Bu rivayetlere göre Hz. İbrahim, her ayın üç gününde oruç tutmaktadır.²⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'de orucu farz kılan ayette²⁰⁵ geçen *“...sizden öncekilere farz kılındığı gibi...”* ifadesi bize orucun Hz. İbrahim'in dini olan Haniflik'te de inanan insanlar üzerinde farz kılındığını göstermektedir.

Kaynakların bize verdiği bilgilere göre cahiliye döneminde Araplar, Recebü'l- Esamm ve Şehru Mudar dedikleri Recep ayında oruç

²⁰¹ Karaman, *a.g.e.*, s. 78

²⁰² Mutaffifin, 83/1, 2, 3

²⁰³ Karaman, *a.g.e.*, s.78

²⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 118; Suyûtî, *Câmiu's-sağîr*, II, 46

²⁰⁵ Bakara, 2/183-184

tutmaktaydılar.²⁰⁶ Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayete göre ise, İslam öncesi dönemde hem Kureyşliler ve hem de Hz. Peygamber, Aşura günü oruç tutuyorlardı.²⁰⁷ Araplar arasında bilinen Aşura orucu, Araplara Hz. İsmail'den kalmıştır.²⁰⁸ Bu bilgiler ışığında cahiliye döneminde var olan ve dönemin insanları tarafından tutulan oruç Hz. İbrahim'in dininden kaldığı varsayımı daha akla yatkındır. Çünkü Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den sonra Araplara bir peygamber gelmemiştir. Arap toplumu da bir bütün olarak Hıristiyan ve Yahudi olmamışlardır. Kur'an-ı Kerim'de geçen sizden öncekilere farz kılındığı gibi ifadesi orucun Hz. İbrahim'den de daha önceye gidebileceğine işaret etmektedir. Nitekim tufan olayı ile alakalı olarak Hz. Nuh tarafından tutulan Muharrem ayına ilişkin oruç, İslam'daki Aşura orucunun kaynağı olarak sayılmaktadır.²⁰⁹

Cahiliye dönemi müşrikleri arasında da oruç ibadeti mevcuttu. Kureyşliler, Recep ayında oruç tuttıkları yukarıda belirtilmişti.²¹⁰ Bunun yanında dönemin Kureyş halkı, işlemiş oldukları bir günaha kefarete olmak üzere veya kıtlık tehlikesine karşılık bir şükran borcunu ödemek için oruç tuttıkları rivayetlerde nakledilmektedir.²¹¹ İslamî kaynaklarda cahiliye döneminde hem Kureyşlilerin hem de Hz. Peygamberin Aşura günü oruç tuttıkları yukarıda ifade edilmişti. Cahiliye döneminde tutulan başka bir oruç daha vardır ki buna "**Sükût Orucu**" denilmektedir. Cahiliye dönemi Arapları bir gün boyunca hiç konuşmazlar ve bunu bir ibadet olarak görürlerdi. Hz. Peygamber: "*Bir gün bir geceye kadar sükut etmek yoktur*" buyurarak bu cahiliye adetini yasaklamıştır.²¹² Yine Buharî'de geçen bir rivayete göre, Hz. Ebubekir, Zeynep adlı bir kadının sükût orucu tuttuğunu görmüş ve kendisine "*Bu oruç, cahiliye dönemi işlerindedir*" diyerek bundan vazgeçmesini istemiştir.²¹³

²⁰⁶ Suyûtî, *Dürrü'l-mensûr*, III, 235

²⁰⁷ Buharî, savm 2, 3; Müslim, savm, 113

²⁰⁸ Olgun, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, 2. Baskı İstanbul, 1963, s. 102

²⁰⁹ Ateş, A.Osman, *a.g.e.*, s. 81-82

²¹⁰ Suyuti, *a.g.e.*, III, 235

²¹¹ Olgun, *a.g.e.*, s. 102; Cilacı, Osman, *İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban*, s. 28

²¹² Ebû Davud, *Sünen*, III, 293-294

²¹³ Buharî, *Sahih*, IV, 234-235

Hz. Peygamber döneminde Hıristiyanlar arasında oruç ibadeti vardı. Hıristiyanlık dininde oruç ibadetinin kilisenin üçüncü emri olduğu nakledilmektedir.²¹⁴ Kur'an-ı Kerim'de geçen orucun önceki milletlere farz kılındığından bahseden ayetten zamanında oruç ibadetinin Hıristiyanlara da farz kılındığını anlamaktayız.²¹⁵ Kaynaklarda nakledildiği üzere Hıristiyanlar üzerinde de ramazan orucu farz kılınmıştı. Daha sonra onlar, çeşitli sebeplerden dolayı bu ramazan orucunun vaktini değiştirip sayısını elli güne çıkarmışlar ve neticede de oruç ibadetinin biçimini aslından değiştirerek adeta bir perhize dönüştürmüşlerdi. Hıristiyanlıkta, oruç ile perhiz aynı anlamda anlaşılmaktadır.²¹⁶ İnciller incelendiği zaman da görülecektir ki, Hz. İsa ve ilk Hıristiyan olan havarileri oruç tutmuşlardır.²¹⁷ Hz. İsa'nın Çarşamba günü yakalandığı, Cuma günü ise çarmıha gerildiği, cumartesi günü ise de gömüldüğü inancı hakimdi. Bundan dolayıdır ki, "**Izdiraplar Cuması**" olarak adlandırılan oruç, Hıristiyan halkı arasında yaygın bir âdetti.²¹⁸ Hıristiyanlar, Çarşamba, Cuma ve Cumartesi günleri oruç tutarlardı. Hz. Peygamber de onlara muhalefet olması için sadece bu günlerde oruç tutulmasını ümmetine yasaklamıştır.²¹⁹

Konunun daha net anlaşılması amacıyla diğer dinsel grupların oruç ibadetine karşı tutumlarının yanında, Yahudilikte orucun yerinin ne olduğu hususunda bazı açıklamalar yapılması gerekmektedir. Oruç ibadeti, diğer dini gruplarda olduğu gibi Yahudilikte de mevcut bir uygulama idi. Nitekim Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra şehirdeki Yahudilerin bayram yaparak oruç tuttuklarına şahit oldu. Durumu kendilerine sorunca da şu cevabı almıştır. "*Bugün Allah'ın Musa'yı ve İsrailoğullarını, Firavun'un zulmünden kurtardığı büyük bir gündür.*"²²⁰

Hz. Peygamber zamanında, Arap yarımadasında yaşayan Yahudiler, oruç tuttıkları zaman yatsı vaktinden sonra herhangi bir şey yemezler orucu

²¹⁴ Descuffi, Gluseppe, *Hıristiyan Dini*, s. 179

²¹⁵ Bakara 2/183-184

²¹⁶ Taberî, *Câmîü'l-beyan*, II, 129; Ateş, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Cahiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, s. 72

²¹⁷ *Matta*, 6/16-18; *Markos* 2/18-22; *Luka*, 5/33-38

²¹⁸ Nedvî, *Dört Rükûn*, s.190

²¹⁹ Buharî, *Sahîh*, II, 248; Müslim, sıyam, 147; Ebû Davud, *Sünen*, II, 805; Tirmîzî, *Sünen*, III, 120

²²⁰ İbn Mâce sıyam 41

bu şekilde tutarlardı. Bazı Müslümanlar da onları taklit etmişlerdi. Bunun üzerine Bakara Sûresinin 2/185 ve 187. ayetleri nazil olmuştur.²²¹ Bunun yanında Yahudiler, oruç tuttıkları zaman da sahur yapmazlardı. Hz. Peygamber, Müslümanlardan sahura kalkıp yemek yiyerek Yahudilere muhalefet etmelerini istemiştir.²²²

Buraya kadar oruç ibadeti ile ilgili Hz. Peygamber dönemi ve öncesindeki uygulamalar, o coğrafi yerdeki dini guruplar bazında incelenmiştir. Şimdi de Hz. Peygamber döneminde İslâm'a uygun orucun farz kılınması sürecini incelemeye çalışacağız.

Ramazan ayının gelmesi ile birlikte Hz. Peygamber de kendi iç nefis muhasebesini yapmak üzere Hira dağına çekilir ve burada ibadet ve tefekkürle meşgul olurdu. Böyle bir ayda yine Hz. Peygamber, Hira dağında iken ilk vahiy kendisine tebliğ edilmiş ve Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü açıkça başlamıştı. Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret edince, burada yukarıda da belirtildiği üzere Medine'de yaşayan Yahudilerin Aşura orucu tuttıklarını görünce *"biz, bu orucu tutmaya onlardan daha lâayıkız."* buyurarak belirtilen orucu ümmetine emretmişti.²²³ Daha sonra ise ilgili oruç ayeti nazil olarak mezkur orucun tutulma yükümlülüğü farz olmaktan çıkarıldı. Mezkûr ayetin meali şöyledir: *"Ey iman edenler! Sizden öncekilere yazıldığı gibi, oruç size e yazıldı. Umulur ki korunursunuz. Oruç size sayılı günler olarak yazıldı. Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa, tutamadığı günler kadar diğer günlerde oruç tutar... Ramazan ayı insanlara yol gösterici ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an, kendisinde indirilen aydır. Sizden her kim hilali görürse oruç tutsun..."*²²⁴

Yukarıda anlatılanlardan açıkça görülecektir ki oruç ibadeti önceki milletlere de bir emir olarak farz kılınmıştı. Yahudilikten Hanifliğe, Hıristiyanlıktan putperestliğe kadar manası, uygulaması ve muhtevası farklı olmakla beraber neticede bir oruç anlayışının var olduğu açıkça görülmektedir. İslâm'ın bu ibadeti farz kılması yanında Hz. Peygamberin de diğer dinlerde olan bu ibadet uygulamasında özellikle nafile olarak tutulan oruçlarda diğer

²²¹ Ateş, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Cahiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, s. 69

²²² Müslim, *Sahih*, s.70

²²³ İbn Mâce, sıyam 41

²²⁴ Bakara 2/183

dinlere benzememek için onlardan farklı bir takım uygulamalara gitmesi söz konusudur. Bu, Hz. Peygamberin ahkâmın uygulanması noktasında kendi tasarrufunu kullanmasıdır.

Ramazân ayında müslümanların geceleri eşleriyle cinsel ilişkiye girmesi ilk başlarda yasak idi. Daha sonra nazil olan şu ayet ramazân ayı gecelerinde cinsel ilişkiyi mubah kılmıştır. *“Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar sizin örtünüz siz de onların örtüsüsünüzdür. Allah kendinize haksızlık etmeye uğraştığını gördü. Tövbenizi kabul etti ve sizi bağışladı...* Böylelikle oruç ibadetinde bir tekamül söz konusu olmuştur.

Neticede İslâm hukukunun teşekkülü sürecinde oruç ibadeti eski uygulamaların yeni dine mensup kişilere de aktarılması ile oluşmuştur. Farklı bir uygulama getirilmemiştir. Süreçte iyileştirilmeler yapılmış ve bazı kolaylıklar sağlanmıştır.

2 – Bayram Namazları

Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman orada bulunan yerli Yahudi halkın eğlenip neşelendiği iki günleri olduğunu gördü. Daha sonraları ise Hz. Peygamber onlara *“Allah, bunların yerine size daha iyi ikisini verdi. Bunlar Ramazân ve Kurban bayramıdır ”* buyurarak bu iki bayramı halka hediye etti ve ilk bayram namazlarını bizzat kendisi kıldırdı.²²⁵ Bazı kaynaklarda cahiliye döneminde Medinelilerin kutladıkları bu iki bayram gününün Nevruz ve Mihricân günleri olduğu belirtilmektedir.²²⁶

Hz. Peygamber devri öncesinde de kurban ibadetinin var olduğunu bazı kaynaklarda görmekteyiz. Hz. İbrahim yapmış olduğu hac ibadeti esnasında Mina'da kurban kesmiştir.²²⁷ Kur'an-ı Kerim'de geçen *“Ey Muhammed! Hanif olan İbrahim'in dinine uy!”*²²⁸ buyurularak yukarıda belirtilen noktaya temas edilmiştir. Bu bilgiler ışığında İslâm'da var olan Kurban bayramı uygulamasının Hz. İbrahim'den kaldığı; onun yapmış olduğu bir ibadet olduğu anlaşılmaktadır. İslâm'dan önceki Araplar arasında var olan hacılar için kurban kesme adeti, İslâm'ın gelişiyile birlikte sadece hacılara has kılınmayıp bütün Müslümanları içine alacak şekilde kapsamı genişletilmiştir.

²²⁵ Nesâî, İdeyn. 1

²²⁶ Sûbkî, *Menhel*, VI, 305

²²⁷ İbn İshâk, *Sîre*, s. 80; Taberî, *Târih*, I, 262

²²⁸ Nahl 16/123

3 – Fıtır Sadakası

Fıtır sadakası, bizzat Hz. Peygamber tarafından yine bu yıl içerisinde Ramazan ve bayramda fakirleri sevindirmek onların ihtiyaçlarını bir nebze de olsa karşılamak amacıyla, sosyal hayat içerisinde ekonomik bir denge oluşturmak üzere konulmuş bir uygulamadır.

4 – Kurban

Kurban ibadetinin İslam'dan önceki genel durumuna bakıldığı zaman Kurbanın, cahiliye dönemi Mekke'sinde bulunan diğer dini gruplarda da var olduğu görülecektir. Haniflik'te de var olan Kurban, Kur'an-ı Kerim'in bize bildirdiğine göre Hz. İbrahim, görmüş olduğu bir rüya üzerine oğlunu kurban etmek istemiş ancak Allah, buna izin vermeyerek Hz. İbrahim'e bir kurbanlık göndermiş ve neticede de Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail'in yerine bu koçu kurban etmiştir.²²⁹ Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen bu olaya Tevrat'ta da işaret edilmiştir. Fakat burada kurban edilecek kişinin Hz. İshâk olduğu belirtilmektedir.²³⁰ İslâmî kaynaklarda geçen bazı görüşlere göre Hz. İbrahim'in kurban etmek istediği oğlu İshâk değil İsmail'dir.²³¹ Hz. Peygamber, bu konu hakkında şöyle demiştir: *“Gerçekten kurbanlık, İsmail'dir.”*²³²

Hz. İbrahim zamanında kurumsallaşan kurban ibadeti, cahiliye dönemi Arap müşrikleri arasında da içine bazı şirk unsurları karışarak devam etmiştir. Cahiliye devri müşrik Arapları, putlara ve dikili taşlara kurbanlar kesmişlerdir. Bu noktada şu söylenebilir ki o dönemde yaşayan Hanifler, sadece Allah için kurban kesmişlerdir. Haniflerden olan Zeyd. b. Amr b. Nüfeyl, Kureyş halkını putlara kurban kestiklerinden dolayı şu şekilde kınamaktadır. *“Koyunu Allah yaratmış ve onun için gökten yağmur indirerek yeryüzünde ot bitirmiştir. Sonra da kalkıp siz onu Allah'tan başkası adına kurban ediyorsunuz.”*²³³ Bazı kaynaklarda nakledildiğine göre, akika kurbanının da bazı düzeltmelerle İslam'da devam ettiği ve bunun da Hz. İbrahim'in dininden kaldığı nakledilmektedir.²³⁴

²²⁹ Saffat, 37/101-107

²³⁰ Tevrat, Tekvin, 22/1-9

²³¹ Taberî, *Câmiü'l-beyan*, XXIII, 81 vd.; Kurtubî, *el-Cami' li ahkâmî'l-Kur'an*, XV, 100-101

²³² Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 100-101

²³³ Buharî, *Menakibü'l-ensâr*, 24; Halebî, *İnsanü'l-uyûn*, I, 201

²³⁴ Ateş, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Cahiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, s.180

Yukarıda Haniflerde kurban ibadetini gördükten sonra şimdi de cahiliye döneminde müşrik Araplar arasında var olan kurban uygulamasını incelemeye çalışalım.

Kaynaklarda cahiliye devrinde de insan kurban edildiği noktasında bazı bilgiler nakledilmektedir. Bu dönemde sabah yıldızına bir insan veya bir deve sunulduğu bildirilmektedir.²³⁵ Yine İslâmî kaynakların bildirdiği bazı rivayetler göre, Hz. İbrahim'in oğlunun kurban edilmesi olayına benzer bir olayın da Hz. Peygamberin dedesi olan Abdülmuttalib tarafından da yaşandığını bildirmektedir. Bu olaya göre Abdülmuttalib, zezem kuyularının kazılması esnasında Kureyş'in ileri gelenleri ile karşılaştığı zorluklar neticesinde eğer on tane oğlu olur ve bunlar da kendisini koruyacak yaşa gelirlerse onlardan bir tanesini Kâbe'nin yanında Allah için kurban etmeyi adamıştı. Abdülmuttalib'in dileği yerine gelince adağın gerçekleştirilmesi için kura çekilmiş ve kura neticesinde de kurban edilecek kişi Hz. Peygamberin babası olan Abdullah çıkmıştı. Abdülmuttalib, adağını yerine getirmek için harekete geçtiği sırada Kureyş'in ileri gelenleri bu uygulamanın daha sonraları halk içinde bir adete dönüşmesinden endişe ederek, Abdülmuttalib'i bu kurbandan vazgeçirmişlerdir. Daha sonra ise Abdullah'ın yerine yüz deve kurban edilmiştir.²³⁶

Cahiliye döneminde insan kurban etmenin yanında, putlara da kurban vermek genel bir adetti. Genellikle putların yanında kurbanlar kesilir, bu kurbanlardan büyük pay küçük ilahlar için (putlar) ayrılırdı.²³⁷ Kureyşlilerin Yenbu yakınlarında Buvane adlı bir putları vardı. Her yıl bunun yanında kurban kesilip bayram yapılırdı.²³⁸ Hz. Peygamber de küçük yaşta iken halaları tarafından buraya bayrama getirilirdi. Ancak ilk getirilişinde rahatsızlandığı için bir daha üzerinde ısrarcı olunmamıştı.²³⁹

Cahiliye dönemi Arapları putların yanında kabir başlarında da kurban kesmekteydiler. İyi bir kimsenin başında bir deve keserler ve *"biz, onun dünyada yaptığı iyiliklere karşın kendisini ödüllendiriyoruz. Kendisi hayatta*

²³⁵ Cilacı, *İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban*, s. 141

²³⁶ İbn İshâk, *Sîre*, s. 10-18; İbn Hişâm, *Sîre*, I, 160-164

²³⁷ En'am 6/136

²³⁸ Halebî, *İnsanü'l-uyûn*, I, 200

²³⁹ Halebî, *a.g.e.*, I, 200-201

*iken deve keser ve misafirlerine ikram ederdi. Biz de kabrinin başında deve kesiyoruz. Varsın bunu kurtlar, kuşlar yesin; hayatında yedirmiş olduğu gibi yedirmiş olsun” derlerdi.*²⁴⁰

Yine cahiliye dönemi Araplarının bir kısmı da cinler için kurban kesmekteydi.²⁴¹ Bunun yanında Arap genel karakteristik özelliği olan cömertlik yarışı için de kurban kesenler vardı.²⁴² Bazı Araplar ise hayvan canlı iken ondan bir parça et keserlerdi. Hz. Peygamber, Medine'ye geldiği zaman bazı kimselerin canlı develerin hörgüçleri ile koyunların kuyruklarını kestiklerini görünce hemen bu uygulamayı yasaklamıştır.²⁴³ Cahiliye dönemi kurban uygulamaları arasında “**şeytan yarması**” adı verilen bir boğazlama türü daha vardı. Bu işleme göre hayvan boğazlanır fakat sadece derisi kesilir, kan damarları kesilmezdi. O dönemde bazı kimseler, hayvanın kanını da içtikleri için böyle bir kesim işlemi gerçekleştirirlerdi.²⁴⁴ Yine ayrıca bu dönemde akika kurbanı da kesilirdi. Tıraş edilen yeni doğmuş çocuğun başına kesilen hayvanın kanından sürülürdü. Hz. Hatice de doğan her erkek çocuğu için iki, her kız çocuğu için de bir koyun akika kurbanı olarak kestirmiştir.²⁴⁵

Hz. Peygamber, kurban bayramı namazını halka kıldırdıktan sonra hazırlamış olduğu boynuzlu iki koçtan birisini kendisi ve ailesi için, diğerini ise ümmeti için kurban etti, sonra da “*Allahım! Bu sendendir ve sanadır*” dedi.²⁴⁶ Hz. İbrahim, geçirmiş olduğu o büyük imtihan neticesinde Allah'ın kendisine bağışladığı koç kurban etme ibadetini de hatırlatan bu kutsal uygulama böylece bizzat Hz. Peygamber tarafından ilk uygulaması yapılarak İslam'da yerini almış bulunuyordu.

Yukarıda anlatılanlardan açıkça anlaşılacağı üzere, kurban etme uygulaması İslam'dan önceki halk arasında da yaygın bir şekilde uygulanmaktaydı. Haniflerde var olan bu uygulama cahiliye dönemi Arap müşrikleri arasında da daha da geniş bir şekilde uygulanma sahası bulmuştu. Allah için kurban vermenin yanın da dönemin Arapları kendilerince kutsal

²⁴⁰ Ebû Davud, **Sünen**, III, 550-551

²⁴¹ Beyhakî, **Sünen**, IX, 314

²⁴² Ebû Davud, **a.g.e.**, III, 246

²⁴³ Ebû Davud, **a.g.e.**, III, 277; Tirmîzî, **Sünen**, IV, s. 74

²⁴⁴ Ebû Davud, **a.g.e.**, III, 251-252

²⁴⁵ İbn Sa'd, **Tabâkât**, I, 133-134

²⁴⁶ Şevkânî, **Neylû'l-evtâr**, V, 117 vd.

gördükleri bir takım unsurlar için de kurban verebilmekteydiler. İslamın gelmesiyle birlikte toplum içerisinde zaten yeterince kökleşmiş olan bu kurban verme işlemi sadece Allah için olmak kaydıyla sürdürülmüştür. Bu bağlamda denilebilir ki kurban emri var olan bir uygulamanın bazı belli başlı şart ve kurallarla ıslah edilerek bütün inanan insanların yerine getirmekle yükümlü oldukları bir uygulama halini almıştır. Bu hükümde de İslam, yeni bir uygulama getirmeyip var olan uygulamanın ıslah edilmesi ve hurafelerden arudırılması yönünde bir tercih yapmıştır. Sosyal hayat içerisinde etkin bir şekilde var olan bir adet devam ettirilmiştir. Sosyal hayatın içinde olan bu uygulama insanların yaşam tarzları dikkate alınarak sürdürülmeye çalışılmıştır. Yani sosyal realite dikkate alınmıştır.

5 – Zekat

Kur'an-ı Kerim incelendiği zaman görülecektir ki zekat, Hz. İbrahim'in dininde de var olan bir ibadettir. İlgili ayet mealen şöyledir: *“Ona İshâk'ı lütfettik, üstelik Yakub'u da. Ve onların her birini iyi kimseler yaptık. Ve hepsini emrimizle yol gösteren rehberler yaptık ve kendilerine hayırlı işler işlemeyi, namaz kılmayı, zekat vermeyi vahyettik. Hepsi bize kulluk eden kimselerdi.”*²⁴⁷ Yine başka bir ayette ise, zekatın Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail tarafından da devam ettirildiğini ve Hz. İsmail'in yakınında bulunan kimselere de zekat vermeleri konusunda emir verdiğini anlıyoruz. Başka bir ayette ise *“Kitap'da İsmail'i de an. Çünkü o cidden vadinde sadık bir kimse idi. Bir rasûl, bir peygamber idi. Ailesine namazı ve zekatı emrederdi ve rabbi katında hoşnutluğa erişmişti.”*²⁴⁸ Yukarıda açıklanan ayetlerden Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından uygulanan zekat ibadeti hakkında teferruatlı bir bilgiye ulaşılamamaktadır. İlgili ayetler sadece bu iki peygamberin de zekat verdiği hususunda açıklamalar yaparken bu zekatın şekli miktarı ve mahiyeti konularında ise bir bilgi bizlere vermemektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamberin çağında yaşayan Haniflerin zekatla ilgili uygulamaları hakkında teferruatlı bir bilgiye sahip değiliz.²⁴⁹

Bu tarihi bilgiler sonrasında zekat uygulamasının Hz. Peygamber dönemine ilişkin bilgileri sunmak gerekirse; İslam alimleri arasında yer alan İbn

²⁴⁷ Enbiya 21/72-73

²⁴⁸ Meryem, 19/54-55

²⁴⁹ Ateş, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Cahiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, s. 83

Esîr, zekatın hicri dokuzuncu yılda farz kılındığını kesin olarak ifade etmekle beraber, ancak hicri beşinci yılda Dımam b. Sa'leme, Hz. Peygambere gelerek *"bu sadakayı zenginlerimizden alıp fakirlerimize dağıtmanı sana Allah mı emretti?"* sorusu ile zekatı kastettiğine göre²⁵⁰ bu ibadetin daha önce farz kılınmış olduğu anlaşılmaktadır. Kays b. Sa'd: *"Rasûlullah, bize zekat ayeti inmeden önce fitır sadakasını emretti"* demiştir. Burada kastedilen zekat ayeti ise, *"mallarından onları temizleyeceğin ve ruhlarını yücelteceğin bir sadaka al" şeklinde*²⁵¹ Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılmaktadır ki Hz. Peygamber döneminde emredilen zekat, aslında Kur'an-ı Kerîm'in de açıkladığı gibi Hz. İbrahim dinine yani Hanifliğe kadar uzanmaktadır. İslam, eskiden var olan bu uygulamayı güzel bir haslet olarak saydığı için yeni dönem inanan insanlara da emretmiştir. Zaten islam, kendinden önceki ilahi dinleri tasdik eden bir dindir.

6 – Kiblenin Değiştirilmesi

Mekke döneminde beş vakit namaz kılındığı zaman, Müslümanlar namaz kılacakları vakit Kudüs'teki Beyt-i Makdis'e doğru yöneliyorlardı. Mekke'nin coğrafi yapısı itibariyle hem Kabe'ye hem de Beyt-i Makdis'e yönelmeleri mümkündü. Fakat Müslümanlar, Mekke'den Medine'ye hicret edince bu imkan ortadan kalktı ve sadece Medine'nin coğrafi yapısı gereği Kudüs'teki Beyt-i Makdis'e yönelme zorunda kaldılar. Araplar için Kâbe, yıllardan beri alışageldikleri kutsal bir mekan olarak kabul edilmekteydi. Namaz kılarken de kibleye karşı yönelmek, her Arabın arzuladığı bir şeydi.

Kible olarak Kâbe değil de Beyt-i Makdis'in olmasının hikmetleri de vardı. İslâm'ın ilk evrelerinde Kâbe'nin içi putlarla doluydu. Arapların eski alışkanlıkları olan putperest inancı hâlâ Mekke'de hakimdi. Böylece tevhid inancı korunuyor ve müşrik Araplara muhalefet edilmek suretiyle de Hz. Peygamberin istediği oluyordu. Bunun yanında Beyt-i Makdis'e de yönelerek, Yahudiler İslam'a ısındırılıyordu. Gerçi bu hikmetler geçici idi. Asıl olan, Kâbe'nin kible olarak belirlenmesiydi.

Zamanı geldiğinde ilk olarak *"doğu da batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır"*²⁵² ayeti nazil oldu. Bu ayette Müslümanlara

²⁵⁰ Buharî, edâhî, 4, 7, 12; Müslim, edâhî, 10; İman, 10

²⁵¹ Tevbe 9/103

²⁵² Bakara 2/115

yeryüzünde herhangi bir yere dönmenin sembolik bir şey olduğunu önemli olanın gönüllerin yöneldiği varlığın tek olması olduğu mesajı verilmiştir. Daha sonra gelen ayeti kerimede ise “ *biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu görüyoruz. Hemen seni hoşnut olacağın bir kıbleye doğru döndürüyoruz. Yüzünü artık Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey Müslümanlar) siz de nerede olursanız olun yüzlerinizi o tarafa doğru çevirin...*” ²⁵³ buyurularak Müslümanların sonsuza kadar sürecek olan kıbleleri belirlenmiş oldu. Bu olay hicretten sonra ikinci yılın recep ayında meydana gelmiştir. Böylece kıble ile ilgili Müslümanlar bir ahkam ile yükümlülük altına girmiş oldular. Zaten kendilerince kutsal kabul edilen Kâbe, artık vahiyle de tasdiklenmişti.

7 – Ganimetler ve Paylaştırılması

Savaş ve gazvelerden kazanılan ganimetlerin paylaşılması hususunda İslâm'ın belirlediği usûle geçmeden önce Arap toplumunda var olan ganimet anlayışını irdelemek gereklidir. Buradan hareketle sosyal hayat içerisinde var olan bir genel anlayış genel hükmün oluşmasındaki payını anlamamız mümkün olabilecektir.

İslam'dan önceki dönemlerde yaşayan Araplar, genel anlamıyla fakir bir yaşam tarzı sürerlerdi. Geçimleri kabileler arası yapılan yağma ve baskınlardan elde ettikleri ganimetlerdi. Erkek çocuklarına kız çocuklarından daha fazla değer vermelerinin altında yatan en önemli sebeplerden biri de tamamen savaşlarda erkek çocuğun kız çocuğa göre daha kuvvetli olması anlayışı yatmaktadır. O dönemde başka kabilelere yapılan baskın ve tecavüzler sebebiyle de savaşların ardı arkası kesilmezdi. Dönemin Arapları esir aldıkları kişileri diri diri yakmaktan ve insanları acımasızca öldürmekten zevk alırlardı. Hasımlar birbirini ele geçirdiklerinde ise kafalarını kesip kadeh olarak kullanacaklarına yemin bile ederlerdi.²⁵⁴ O dönemde savaş ve baskınlarda çok şiddetli davranılır ve her türlü insani davranıştan uzak bir şekilde hareket edilirdi. Kadın ve çocuklar hedef alınır; yaşlı, kadın, çocuk demeden baskınlarda hepsi öldürülür veya esir alınır.²⁵⁵

²⁵³ Bakara 2/144

²⁵⁴ Köksal, *Hız. Muhammed ve İslamiyet*, s. 143

²⁵⁵ Ahmed Emin, *Yevmü'l-islam*, s. 24

Buraya kadar İslâmiyetin gelişine dek Arap toplumu arasında savaşmanın ve neticesinde de ganimetlerinin o toplum için önemi üzerinde durulmaya çalışıldı. Böyle bir yapıda olan bir toplum hakkında İslâm'ın ganimetler ile ilgili genel tavrını ve nihayetinde nazil olan ganimetlerle ilgili ahkâmını sosyal ve kültürel açıdan incelemeye çalışalım.

İslam, savaşın nedenlerini makul ve ebedî boyutlara indirdikten sonra savaştan elde edilen ganimetlerin paylaşılmasında da adil bir şekilde dağıtım esasını getirmiştir. Bilindiği üzere İslam öncesi Arap toplumunda ganimetlerin aslan payını kabile reisleri alırdı. Kadınlar ve çocuklar savaşa katılmıyorlar gerekçesi ile bundan mahrum bırakılırdı. Hicretin daha birinci yılında sınır boylarının güvenliği için oraya sevk edilen seriyye, Abdullah b. Cahş'ın grubu idi. Akıncı birlikleri orada bazı ganimetler elde etmişlerdi. Grubun lideri olan Abdullah b. Cahş, ganimeti beşe ayırmış ve beşte birini Rasûlullah'a getirmişti. Geri kalan kısmını ise gazilere eşit olarak dağıtmıştır. Ganimetlerin taksimi hususunda ayet, Bedir Savaşı esnasında nazil olmuştur. Bu ayetler hem Abdullah b. Cahş'ın kendi uygulaması tasvip edilmekte hem de ganimetlerle ilgili ilk düzenleme yapılmaktaydı. Ayet mealen şöyledir: *"Eğer, Allah'a ve hak ile batılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı günü kulumuza gönderdiğimiz şeye iman ediyorsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Rasûlüne, onun akrabasına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Allah, her şeye hakkıyla kadirdir."*²⁵⁶

Yukarıdaki ayet incelendiği zaman görülecektir ki ilk önce bütün ganimetlerin Allah'a ve onun Rasûlüne ait olduğu bilinci oluşturulmakta daha sonra ise elde edilen ganimetin beşte birinin ayette sayılan sınıflara dağıtılması emredilerek de ganimetin sosyal sınıflar arasında en uç kısma kadar götürülmesi hedeflenmektedir. Hz. Peygamberin ve akrabasının ganimetlerden pay alması, zekat alamamaları gerekçesiyledir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber ve yakınları, muhtaç olsalar dahi herhangi bir zekat alamazlardı. Hicri birinci yılda meydana gelen Bedir savaşı neticesinde gelen bu ilk hukuki ayet daha sonra meydana gelecek olan Uhud ve onu takip eden diğer savaşlarla tamamlanarak devam edecek ve neticede bu alandaki hükümler tamamlanacaktır.

²⁵⁶ Enfal 8/41

C- ÜÇÜNCÜ YIL

1 – Miras Hükümleri

İslam'dan önceki Arap toplumunda kız çocuklarına miras bırakılmadığı, mirasın erkek tarafından alındığı ve başka birisine bir mal bırakılacaksa vasiyet yolu ile bırakıldığı hususu yukarıda ifade edilmişti. O dönemde hakim olan göçebelik ve çapulculuk verasete etki etmiştir. Kadınlar bir eşya gibi veraset yoluyla intikal etmiştir. Bu dönemde bir mala varis olabilmek için erkek ve kuvvetli olmak, ergenlik çağına ulaşmış olmak, silah taşıma gücüne sahip olmak, savaşabilmek aranan şartlardandı. İki kişi birlikte bulunsa, miras güçlü olanın olurdu. Güçsüz olan veya çocuk olan mirastan herhangi bir hak almayı iddia edemezdi.²⁵⁷

Cahiliye döneminde hısımlık mirasçı olmak için yeterli sebeplerdendi. Akraba bağı nedeniyle yakınlar mirasta ilk sırada yer alırlardı. Ölen bir kimsenin geride bıraktığı bütün mal varlığı baba tarafından en yakın akrabaya verilirdi. Ölen kimsenin akrabalarından at üstünde savaşan, ganimet toplamaya gücü yeten büyük erkekleri varis yaparlardı. Bu şartları taşıyan oğul, oğlun oğlu ilk varisti. Eğer bu ikisi yoksa miras babaya dedeye intikal eder, sonra sırasıyla kardeş veya çocukları, amca ve çocukları gibi erkek hısımlara geçerdi.²⁵⁸ Araplar kız çocuklarını hiç mirasçı yapmazlardı ve gerekçesini de şöyle açıklarlardı: “Mızraklarıyla çarpışmayan, yurdunu savunmayan ve ganimet toplamayan kimseler mirasçı olamazlar.”²⁵⁹ Kaynaklarda zikredilen bir rivayete göre cahiliye devri Arapları arasında ilk defa kız çocuklarına mirasta hisse veren ve erkeğe iki, kadına bir hisse verme usûlünü tatbik eden kişinin Zü'l-Mesâcîdî'l-Yeşkûrî adlı bir şahıs olduğu nakledilmektedir.²⁶⁰ Arap toplumunda o zamanlarda ölen kişilerin geride bıraktıkları dul kadınlarına mirastan hisse verilmezdi. Böyle bir durumun varlığı Araplar arasında kardeşin dul karısıyla evlenme adetinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özetle ifade etmek gerekirse, bu dönemde Mekke'de kadınlara belli bir miras hakkı tanınıyordu. Mekke'de böyle bir yapı varken

²⁵⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 324

²⁵⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, IX, 203; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, s. 361-362

²⁵⁹ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 324

²⁶⁰ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 236, 324

Medine’de ise bu söz konusu değildi. Nitekim Medine’de bir kimse öldüğü zaman geride bıraktığı eşine ölen kimsenin asabesinden bir kimse elbisesini üzerine atarak sahiplenebiliyordu. Kaynakların naklettiğine göre Ebû Kays b. El-Eslet, vefat edince hanımı Kebşe’nin başına yukarıda anlatılan bir durum geldi. O da bu durumu Hz. Peygambere şikayet etmişti. Bunu duyan Medineli kadınlar da Hz. Peygambere gelerek hepsinin durumunu aynı olduğunu söylemişlerdi.²⁶¹

Hz. Peygamber dönemine gelince, miras ile ilgili uygulamalar nazil olan miras ayetine kadar devam etmiştir.²⁶² Buharî’nin İbn Abbas’tan rivayet ettiğine göre: *“Mal erkek çocuğa ait idi. Ana babaya vasiyet yolu ile mal bırakılırdı. Allah Teala bu uygulamadan istediği kısmı, neshederek kaldırdı. Erkeğe iki kadın hissesi kadar verdi. Ana babadan her birine ölenin çocuğu varsa altıda bir, yoksa üçte bir pay verdi. Kariya, ölenin çocuğu varsa sekizde bir, yoksa dörtte bir, kocaya ise ölen karısının çocuğu yoksa yarı, varsa dörtte bir pay verdi.”*²⁶³

2 – Boşanma

Hicretin üçüncü yılında boşanma hükümleri nazil olmuştur. Kur’an-ı Kerîm’de var olan ve ismi Talâk olan sûre, Hz. Peygamberin eşi Hafsa’yı boşamak istemesi ve neticede de Cebrail’in Hz. Peygambere eşini boşamaması yönünde tavsiyelerde bulunması üzerine Hz. Peygamber’in vazgeçmesi, bu sürenin nüzûl sebebi arasındadır.²⁶⁴ Talâk suresinde geçen ilk ayet şöyledir: *“Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğiniz zaman onları iddetleri içerisinde boşayın ve iddeti iyi hesap edin. Rabbiniz Allah’tan korkun. Apaçık bir hayasızlık yapmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmasınlar...”*²⁶⁵. Bu ayet ile başlayan talâk ile ilgili hükümler daha sonraları da değişik sûre ve hadislerde detaylanarak devam etmiştir. Şimdi biz Talâk meselesinin tarihi arka planına inerek nazil olan ayetin gerekçeleri üzerinde duracağız.

²⁶¹ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 325 - 326; Taberî, *Câmiü’l-beyân*, IV, 304-307; er-Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, X, 10; İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, VIII, 185

²⁶² Nisa 4/11-12

²⁶³ Buharî, *vasaya*, 6

²⁶⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII, 148; Hadis için bkz. İbn Mâce, *talak*, 1

²⁶⁵ Talâk 65/1

Hıristiyanlık hariç diğer semavi dinlerde de boşama uygulamasının var olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Buradan hareketle İslam'dan önce cahiliye dönemi Arabistan'ında var olan Haniflikte de boşanma olayı vardır. Aklî olarak olaya yaklaşıldığı zaman görülecektir ki dünya ve ahiret mutluluğunu kendisine hedef edinmiş bir dinde bir boşanma kurumunun olmaması düşünülemez.

Cahiliye dönemi Araplarında boşama, tek taraflı olarak erkeğe ait olan bir haktır. O dönemde bir erkek karısını keyfi olarak boşayabiliyordu. Cahiliye döneminde boşama hakkı bazen kadına da verilebiliyordu. Buna en güzel örnek Hz. Peygamberin dedesinin nikah akdi gösterilebilir. Bu nikahta Hz. Peygamberin dedesi Haşim, Medine'de dul bir kadın olan Selma bint Amr ile boşama hakkı Selma'da olmak koşuluyla evlenmiştir.²⁶⁶ Yine kaynaklarda kaydedildiğine göre, cahiliye dönemi toplumunda kavmi arasında makam ve mevki sahibi olan kadınlar evlenecekleri zaman boşama yetkisini kendi ellerinde tutar ve eşleriyle geçinemedikleri zaman da bu haklarını kullanırlardı.²⁶⁷

D- DÖRDÜNCÜ YIL

1 – Yolculukta Namazın Kısaltılması ve Korku Namazı

Kur'an-ı Kerim'de geçen koku namazı ile ilgili ayetler²⁶⁸ incelendiğinde bu ayetlerin yolculuk ve savaş gibi meşakkatli durumlar için inanan insanlara bir takım kolaylıklar getirdiği açıkça görülecektir. Bu uygulama dinin getirmiş olduğu yeni bir düzenleme olup ayetin geldiği günden itibaren günümüze kadar uygulanmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki hicretin dördüncü yılında gelen bu emirler, bir düzeltici veya başka bir uygulamayı ortadan kaldıran bir özellikte değildir.

2 – Bedelsiz Arazi Tahsisi Uygulaması

Hicret ile birlikte Mekke'den Medine'ye göç eden muhacirlere Hz. Peygamber, devlet başkanlığı sıfatına dayanarak Medine'de bulunan evleri bedelsiz olarak kendilerine tahsis etmişti. Bu uygulama, aynı zamanda muâhât

²⁶⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 144,145; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 398

²⁶⁷ İbn Hişâm, *a.g.e*, I, 145; İbn Habîb, *a.g.e*, s. 398-399

²⁶⁸ Nisa 4/101-103

anlaşması gereği olarak da var olan bir kuraldı. Bu uygulama ile evlerin mülkiyeti değil sadece kullanma hakkı muhacirlere veriliyordu. Hz. Peygamber'in bu uygulamasından sonra bedelsiz olarak bir gayr-i menkûlün tahsisi, hicrî dördüncü yılda olmuştur. Hz. Peygamber tarafından Zübeyr b. Avvâm'a malın mülkiyetinin de kendisine geçtiği toprak arazisi bedelsiz olarak vermiştir.²⁶⁹

3 – Örtünme ve İsti'zan

Hz. Peygamber, Zeynep b. Cahş ile evlendiği zaman davetli olan ashâb, evde fazla kaldıkları içindir ki Hz. Peygamber, bu durumdan rahatsız olmuştu. Enes b. Malik, Hz. Peygambere on yıllık hizmet eden bir sahabî olarak "örtünme ve perde arkasında bulunma ayetinin gelmesini ve buna sebep olan hadiseyi bizlere nakletmiştir.²⁷⁰ İlgili ayetin meali şöyledir: " *Ey iman edenler! Siz zamanını gözetlemeksizin bir yemeğe davet edilmedikçe Peygamberin evlerine girmeyin. Ancak davet edildiğiniz zaman girin. Yemeği yediğinizde hemen dağılin, konuşmaya dalmayın. Çünkü bu davranışınız Peygamberi üzüyor. Fakat o bunu size söylemekten utanıyordu. Ama Allah, gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamberin hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Bu, hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temiz bir davranıştır. Sizin, Allah'ın Rasûlünü üzmeniz ve kendisinden sonra onun hanımları ile evlenmeniz asla caiz olamaz. Çünkü bu Allah katında büyük günahdır.*²⁷¹

Yukarıda açıklanan ayet gereği, Müslümanlar üzerinde iki hüküm konulmuş olmaktadır. Birincisi, başkalarının evlerine davetsiz ve özellikle de izinsiz girmek, bir diğer hüküm ise, Hz. Peygamber'in hanımları ile perde arkasından görüşmek.

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in hanımlarının Müslümanların anneleri olduğu açıkça bildirilmektedir.²⁷² bu ilk ayetler örtünme ve izin almanın ilk hükümleri olarak uygulanmıştır. Daha sonraları ise yine aynı yıl içerisinde diğer mümin kadınlar için örtünme ayeti nazil olmuştur.²⁷³ İzin alma

²⁶⁹ Buhari, nikah 107; Humus 19

²⁷⁰ Buharî, isti'zan, 10; nikah, 67

²⁷¹ Ahzâb, 33/53

²⁷² Ahzâb, 33/6

²⁷³ Nûr, 24/30-31

emri sadece Hz. Peygamber'in hanımlarıyla sınırlı kalmayarak diğer bütün evler içinde geçerli olacak şekilde genişletilmiştir. İlgili ayet şu şekildedir: *“Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere geldiğinizi fark ettirip ev halkına selam vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha iyidir. Herhalde düşünüp anlarsınız. Orada kimseyi bulamadınızsa size izin verilinceye kadar oraya girmeyin. Eğer size geri dönün denilirse hemen dönün. Çünkü bu sizin için daha temiz bir davranıştır. Allah yaptığınızı bilir.”*²⁷⁴

Yukarıdaki ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır ki ilk önce Müslümanların Hz. Peygamber'in evlerinde izinsiz fazla kalmaları yasaklanmış, daha sonraları Hz. Peygamberin hanımları ile perde arkasından konuşulması gerektiği bildirilmiş sonra onların Müslümanların anneleri olduğu haber verilerek kendileri ile evlenilmesinin kesinlikle yasaklandığı vurgulanmıştır. Bundan sonra ise teşri tekamülü bu uygulamaların diğer Müslüman hanımlar için geçerli kılınmak suretiyle devam etmiştir. Sonunda da diğer bütün ev hanelerine izin alarak girilmesi konusunda bütün Müslümanlar uyarılmış ve gerekli ikazlar yapılmıştır.

Görülebileceği üzere bir uygulama birden uygulanmayıp zaman içerisinde insanların yaşayışları paralellinde hayata geçirilmiştir. Bu uygulamada da durum hükümlerin parça parça olarak ve az gruptan çok gruba doğru yayılarak gerçekleştirilmiştir.

4 –Hac ve Umre Uygulamaları

Hac ve umre uygulamalarının Hz. Peygamber dönemine ilişkin hususları incelemeden önce hac ibadetinin başlangıcı ve Hz. Peygamber zamanına kadar geliş süreci hakkında kaynakların bizlere aktardığı bilgilere göz atmakta fayda vardır.

Kur'an-ı Kerim'in bizlere bildirdiği kadarıyla İslam'dan önce Araplarda var olan hac ibadetinin Hz. İbrahim'den kaldığını, Kâbe'nin Allah'ın emri üzerine Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edildiğini görmekteyiz.²⁷⁵ Yine başka bir ayette ise, Kâbe'nin inşasının bitiminden sonra Allah'ın Hz. İbrahim'e: *“insanları hacca çağır. Yürüyerek veya binekler üzerinde sana*

²⁷⁴ Nûr, 24/27-28

²⁷⁵ Bakara 2/127

gelsinler."²⁷⁶ buyurulmaktadır. Hz. İbrahim, bu emri alınca insanları buraya nasıl çağıracağını Rabbinden sormuş ve Allah Teala da kendisine "*İbbeyk allhümme İbbeyk de*" buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. İbrahim de civar yerlere giderek insanları bu davet ile çağırmaya başlamıştır.²⁷⁷ Böylece Hz. İbrahim'e dolayısıyla da Haniflik dinine hac ibadeti farz olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de bu konu ile ilgili olarak "*Kâbe'yi insanlar için toplanma yeri kılmıştık. İbrahim'in makamını namaz yeri olarak edinin dedik. Evimi, tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rukû ve secde edenler için temiz tutun diye İbrahim ve İsmail'e ahd verdik.*"²⁷⁸ Hz. İbrahim, Allah teala tarafından kendisine insanları hacca çağırması yönünde emir geldikten sonra o da insanlara "*Ey insanlar! Beyt-i Atik'i ziyaret etmek üzerinize farz kılınmıştır.*" diye seslenmiştir.²⁷⁹

Hac ibadeti, ilk olarak Hz. İbrahim ve onun dini olan Hanifliğe bu şekilde farz kılınmıştır. Hz. İbrahim'in rabbinden hac ibadetinin nasıl yapılacağını sorması üzerine de²⁸⁰ Allah, Cebra'il'i göndererek hac ibadetinin nasıl yapılacağını kendisine göstermiştir.²⁸¹ Kısaca ifade etmek gerekirse, hac ibadeti, Hz. İbrahim zamanında başlamıştır. Bu ibadetin kuralları ve nasıl yerine getirileceği hususu yine Hz. İbrahim tarafından insanlara tebliğ edilmiştir.

Hz. İbrahim'den kalan hac ibadeti cahiliye dönemi putperest Arapları arasında değişikliğe uğrayarak devam etmiştir. Müşrikler, putlar için ihrama girmektedirler. Medinelilerden bir kısmı müşellel mevkii denilen yerde menat putu için telbiye ederek ihrama girerken, başka bir grup ise isaf ve naile adlı put için ihrama girmektedirler.²⁸² Bunun yanında cahiliye Arapları ihrama girmeyi zorlaştıran bir takım uygulamalarda da bulunmuşlardır. İhramlı iken gölgede oturmazlar, eve veya çadıra girmek istedikleri zaman ise evin arka tarafından veya üstünden girerler ve bunu da bir üstünlük sayarlardı. Medineliler ise hac dönüşü evlerine ön kapıdan değil de arka kapıdan girerler

²⁷⁶ Hac 22/27

²⁷⁷ İbn İshâk, *Sîre*, s.72-73; Taberi, *Târih*, I, 261

²⁷⁸ Bakara 2/125

²⁷⁹ Taberi, *Târih*, I, 260-261

²⁸⁰ Bakara 2/128

²⁸¹ İbn İshâk, *Sîre*, s. 79-80; Taberi, *Tarih*, I, 262.

²⁸² Müslim hac 260

ve aksi davrananları ise şiddetle kınarlardı. Ancak Medineliler ile köylüler ve çadırdaki yaşayanlar evlerine arka taraftan değil de ön kapılarından girerlerdi.²⁸³

Cahiliye döneminde Medineliler ihramdan çıkmak için tıraş olurlardı. İsaf ve Naile adlı putlar için telbiye ederek ihrama giren Medineliler, safa ve merve arasında say yaptıktan sonra ise tıraş olarak ihramdan çıkarlardı.²⁸⁴ Yine aynı dönemde bazı Arap kabileleri tavafı bitirdikten sonra Menat adlı putun yanına gelerek başlarını bu putun yanında tıraş ederlerdi.²⁸⁵ Hem Kur'ân-ı Kerîm hem de hadislerde işaret edilen başka bir husus ise cahiliye döneminde Kâbe'nin özel bir kıyafetle tavaf edildiği ve bu kıyafeti temin edemeyenlerin ise Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ettikleri konusudur.²⁸⁶

Cahiliye dönemi Arap kabileleri arasında bulunan Kureyş, Kinane ve Huza'a telbiyeler içine şirk karıştırmışlardı. Bu kabileler, "buyur Allahım, buyur! Buyur senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin." şeklinde telbiye ettikleri kaynaklarda nakledilen rivayetler arasındadır.²⁸⁷ Burada Araplar bu şirk ifadesi olan "ortak" kelimesiyle de Hübel ve İsaf putunu kastediyorlardı.²⁸⁸

Hz. Peygamber döneminden önce Araplar Hz. İbrahim'den gelen hac ibadetini yukarıda da açıklandığı üzere kısmen değiştirmişlerdi. Hac ibadetine Araplar, arife vakfesini, safa ile merve arasındaki say'ı, terk etmişler ve neticede de hac aylarını kendi bildikleri şekilde değiştirmişlerdi. Hicretin dördüncü yılında hac farz kılınmış olmasına rağmen Hz. Peygamber ancak onuncu yılda İslam dünyasında meşhur olmuş olan o veda haccını yapabilmişti. Veda haccından evvel Hz. Peygamberin hicri altıncı yılda yapmak istediği umre dönemin müşrikleri tarafından engellenmiş ve yapılan bir anlaşma gereği olarak da ertesi yıl tekrarlanmıştı. Haccın dördüncü yılda farz kılındığını gösteren delillerin en önemlilerinin başında gelen ise hadis kaynaklarında da geçen Dımam b. Salebe hadisidir. Bu rivayete göre Dımam b. Salebe, mensubu bulunduğu kabilesini temsilen Hz. Peygambere gelmiş ve oldukça sert açık ve samimi sorular sormuş ve bu sorular neticesinde de

²⁸³ Aynî, a.g.e. X, 136

²⁸⁴ Müslim, hac 260

²⁸⁵ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Asnâm*, s. 10

²⁸⁶ Araf 7/31; Buharî, sahih, II, 175; Müslim hac 152, 153

²⁸⁷ İbnü'l-Kelbî, *a.g.e.*, s. 6; İbn İshak, *Sîre*, s. 100

²⁸⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 311

müslüman olmuştur. Bu sorular arasında hac ile ilgili kısımlarında olduğu ilgili kaynaklarda geçmektedir.²⁸⁹

Hac ve umre uygulamaları daha sonra nazil olan diğer ayetler²⁹⁰ ve özellikle de Hz. Peygamberin “Hac menâsikini benden alın, benden gördüğünüz gibi yapın”²⁹¹ diyerek yapmış oldukları hac ibadetinin kural ve hükümleri tamamlanmış cahiliye Arapları tarafından bozulan tarafları gelen ayetlerle birlikte ıslah edilmiştir.

E- BEŞİNCİ YIL

1 - Yağmur Duası Namazı

Yağmur duası uygulamasının Hz. Peygamber dönemi öncesinde de var olduğu hususu, klasik kaynaklar incelendiğinde açıkça görülecektir. Kaynaklarda nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamberin dedesi olan Abdülmüttalip, yanında Hz. Peygamber olduğu halde Kureyşlilerle birlikte Ebû Kubeys dağına yağmur duası için çıktığı ve Hz. Peygamberin yüzü suyu hürmetine yağmur dilemesinden kısa bir süre sonra bolca yağmur yağdığı anlatılmaktadır.²⁹²

Hadis kaynaklarının bizlere naklettiğine göre Hz. Peygamberin amcası olan Ebû Talip de Kureyşlilerle birlikte yağmur duasına çıkmıştır. Ebû Talip Hz. Peygamberin elinden tutmuş ve onu Kâbe'ye götürmüştür. Burada Hz. Peygambere dua ettirilmiş ve neticede de bolca yağmur yağarak Mekke dereleri dolup taşmıştır.²⁹³

Cahiliye döneminde yağmur duası uygulamasının yukarıda verilen bilgiler ışığında var olduğunu görmekteyiz. Hz. Peygamber de ashabı ile birlikte yağmur duasına çıkmış ve yanındaki yakın arkadaşları ile birlikte yağmur duası namazını kılmıştır. Bunun üzerinde Allah Teala bol miktarda yağmur ihsan ettiği hadis kaynaklarında nakledilmektedir.²⁹⁴

²⁸⁹ Müslim, iman, 10

²⁹⁰ Bakara 2/196 - 199; Tevbe 9/37

²⁹¹ Müslim hac, 310

²⁹² Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 82-83

²⁹³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 7; II, 93

²⁹⁴ Nesâî, istiska, 2,4,13

Arap yarımadasında yağmur, canlıların yaşaması için çok önemli bir yer tutar. Orada su hayat demektir. Yağmurdan başka da tatlı su kaynağı yoktur. Bu nedenle oradaki insanların yağmur yağması için çeşitli arayışlara girmeleri gayet doğaldır. Bunun bir neticesi olarak da sosyal adetlerin oluşmasında böyle olayların etkisi oldukça fazladır.

2 - İlâ

Kaynakların bizlere naklettikleri bilgilere göre cahiliye dönemi Arapları arasında karısına yaklaşmamak üzere yemin etme ve beraberinde de cinsi ilişkiye girmeme konusunda Arapların eşleri üzerine yemin etmesi uygulaması vardı. Böylece Araplar evliliklerini bu yöntem ile bitirmiş olmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'de bu uygulama şu şekilde ifade edilmekte ve beraberinde bir takım yaptırımlar içermektedir. İlgili ayet şöyledir: *“Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler, dört ay beklerler. Eğer bu süre içerisinde kadınlarına dönerlerse şüphesiz Allah çokça bağışlayan ve esirgeyendir. Eğer boşamaya karar verilerse Allah işitir ve bilir.”*²⁹⁵

Yukarıda mealen verilen ayet tahlil edildiği zaman açıkça görülecektir ki böyle bir yeminden dolayı hemen bir boşamanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığı, yemini yapan kişinin belli bir süre içerisinde isterse geri dönme hakkının her zaman saklı olduğu belirtilmektedir. Daha sonra dönüş olmaması halinde ise evliliğin sona ereceği kaidesi getirilmiştir.

Cahiliye dönemi Arapları arasında var olan ilânın, bazı düzenlemeler yapılmak suretiyle uygulanmasına devam edilmiştir. Burada kanun koyucu ıslah edici hükümler koyarak Arapların böyle bir uygulamalarının bundan sonrada diğer inanan insanlar üzerine de geçerli bir yöntem olduğu noktasında açıkça hükmünü ortaya koymuştur.

F- ALTINCI YIL

1 – İçkinin ve Şans Oyunlarının Yasaklanması

Hicretin altıncı yılı ahkamına bakıldığı zaman içkinin ve şans oyunlarının yasaklanması ve zihar hükmünün yanında Hudeybiye anlaşma kaideleri ve hac, umre yolundaki engellemelerle ilgili olarak da bir takım hükümlerin indiği

²⁹⁵ Bakara, 2/226, 227

bir gerçektir. Biz burada araştırmamızın bir parçası olan ahkâmın oluşumunda tekamül sürecini incelediğimizden daha bâriz bir örneği teşkil eden içkinin, şans oyunlarının yasaklanması ve zıharın tashih edilmesinden bahsetmekle yetineceğiz.

İçkinin ve şans oyunlarının haram oluş sürecini incelemeyen önce bu iki unsurun Hz. Peygamber dönemi öncesinde var olan uygulama biçimi ve toplum arasında yaygınlığı noktasında bir takım değerlendirmeler yapmak konunun daha iyi anlaşılması açısından son derece önemli bir husustur.

Cahiliye dönemi Arapları içkiye o kadar çok düşkünlü ki adeta buna müptela olan Araplar, içkiye yüze yakın isim bulmuşlardı. Arap şiirlerinde içkinin her türlü anlatılmakta ve içki sofraları tasvir edilmekteydi. Bunun yanında Medine'de hurmadan ve adına da fadîh denilen bir tür içki kullanılmaktaydı.²⁹⁶ O dönem Arapları arasında üzümünden de şarap yapma adetinin toplum arasında yaygın olduğu hadis kaynaklarında geçen bilgiler arasındadır.²⁹⁷ O dönemde Yemen halkı ise bit' denilen bir baldan yapılan bir içki tüketmekteydiler.²⁹⁸ Bunların yanında Yemen halkının mizr denilen arpa veya mısırdan yapılan bir içkisi daha mevcuttu.²⁹⁹ Ayrıca buğday veya darıdan kendisine gubeyra denilen bir içki daha yapmaktaydılar.³⁰⁰ Aynı içkinin sükreke olarak da adlandırıldığı kaynaklarda bizlere ulaşan bilgiler arasındadır.³⁰¹

Yukarıda da açıkça görüleceği üzere cahiliye dönemi Arap toplumu içki içmek konusunda çok ileri gitmişlerdi. Böyle bir yapıda içkinin birden yasaklanması, sosyal yapı içerisinde bir takım olumsuzlukların yaşanması ve eski alışkanlıklardan ayrılma noktasında toplum içinde bir tepkinin doğması kaçınılmazdı.

Kur'an-ı Kerîm, toplum içerisinde yaygın olarak bulunan bu içki adetini başlangıçta hemen birden yasaklamamıştır. Toplum içerisinde oluşabilecek bir tepki ile karşılaşmamak için içki yasaklaması zaman içerisinde yayılmış ve bir çeşit sindirme metodu uygulanmıştır. Nazil olan ilk ayet şöyledir: "*Hurma ve*

²⁹⁶ Müslim eşribe 3, 4, 5

²⁹⁷ Müslim eşribe 12, 13, 14

²⁹⁸ Müslim eşribe 69

²⁹⁹ Müslim eşribe 70

³⁰⁰ Buhari sahih, VI, 241-243

³⁰¹ Ebû Davud, sünen, IV, 89-90

üzüm ağaçlarının meyvelerinden de hem içki hem de güzel bir yiyecek çıkarırsınız. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir topluluk için kesin bir ibret vardır.”³⁰² Bu ayette görüleceği üzere ilk önce hurma ve üzümün faydalarından bahsedilmiş ve sonunda da bunların sarhoş olmak için kullanılabileceği zikredilmiştir.

İçkinin yasaklanma sürecinde inen ilk ayetten sonra toplumun belli bir seviyeye gelebilmesi için ikinci bir ayet nazil olmuştur. Bakara süresinde geçen bu ayet mealen şöyledir: “Sana şarap ve kumardan soruyorlar. De ki: “bu ikisinde büyük bir günah ve insanlara bazı yararlar vardır. Ancak günahları yararlarından daha büyüktür...”³⁰³ Bu ayette ise içki ve kumarın faydalarının da olduğu belirtilmiş bunun yanında ise zararlarının daha çok olduğu yine aynı ayette ifade edilmiştir. Bu ikinci ayet nazil olarak toplum yavaş yavaş içki yasağına doğru yönlendirilmekte ve adeta ilerde gelecek olan yasaklama hükmünün alt yapısı oluşturulmakta ve bir takım işaretler dönemin insanların zihinlerine verilmekteydi. Bu yapısı bakımından İslam hukukunun genel teşrii süreci de hızla ilerlemiş bulunuyordu.

Nazil olan üçüncü ayette ise yasaklama biraz daha bariz şekilde kendini göstermiştir. İlgili ayet şöyledir: “Ey iman edenler, sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de –yolcu olmanız hariç- guslünüzü edinceye kadar namaza yaklaşmayın...”³⁰⁴ Bu ayet incelendiğinde açıkça görülecektir ki içki, namaz kılan Müslümanlara yasaklanmış ve günde beş vakit olan namaz aralarında aşırı bir şekilde içki içilmesi engellenmiştir. Bu da toplumun artık yavaş yavaş içki içmekten uzaklaşmak zorunda kalmasına sebep olmuştur.

Bütün bu geçiş evreleri tamamlandıktan sonra ise nihayetinde içki ve şans oyunları kesin olarak yasaklanmıştır. “Ey iman edenler. Şarap, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”³⁰⁵

Kaynaklar, bizlere bu en son yasaklama hükmünün Hudeybiye anlaşmasının yapıldığı yılda olduğunu nakletmektedirler.³⁰⁶ Hz. Peygamber

³⁰² Nahl 16/67

³⁰³ Bakara 2/219

³⁰⁴ Nisa 4/43

³⁰⁵ Mâide 5/90

³⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, XII, 127

döneminde içkinin yasaklanması yukarıda da ilgili ayetlerin geliş sırasına göre açıklandığı üzere toplumun genel karakteristik özelliği noktasında kendilerinde var olan aşırı derecede içki içme adetleri Kur'an'ın zaman içerisinde hükümleri koyma metodu paralelinde ilgili ayetler peyderpey gelerek toplum böyle bir yasaklamaya yavaş yavaş alıştırılmıştır.

Hz. Peygamber devrinde ahkâmın tekamülü noktasında içkinin yasaklanması hususu, Kur'an'ın sosyal olaylara yaklaşımında izlediği metoda güzel bir örnektir. Kur'an-ı Kerîm, eskiden beri var olan bir alışkanlığı birden kaldırmamakta, bunu zaman içerisinde yayarak insanların buna alışmalarına zemin hazırlamaktadır. Ortamın hazır olduğu durumda ise kesin olan ana hüküm nazil olmuş ve Allah'ın murad ettiği hüküm böylece insanlara inen ayet ile birlikte Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır.

2 – Zihar

Zihar uygulaması cahiliye dönemi Arapları arasında var olan bir uygulama idi. Bir koca, karısına “senin sırtın bana anamın sırtı gibi olsun “ dediği zaman kadın ona haram ve boş olurdu ve boşanma zorunluluğu meydana gelirdi. İslam'dan sonra ise Evs b. Sâmit, eşi Havle için bu tabiri kullanmış ve eşi de Hz. Peygambere gelerek durumu aktarmıştır. Daha henüz zihar ile ilgili ayet nazil olmadan gerçekleşen bu olay için Hz. Peygamber ilgili taraflara daha sonra gelen konuyla alakalı yeni hükmü tebliğ etmiştir.³⁰⁷

Kur'an-ı Kerîm'de zihar uygulaması ile ilgili ayet şöyledir: *“Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikayette bulunan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah, sizin konuşmanızı işitir. Çünkü Allah, işitendir, bilendir. İcinizden zihar yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları, ancak kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin bir söz ve yalan söylüyorlar. Şüphesiz Allah, affedici bağışlayıcıdır.”*³⁰⁸

Zihar yapanların tekrar normal evlilik hayatına dönmek istemeleri durumunda *“bir köle azat etmeleri gerektiği”*³⁰⁹ buna gücü yetmeyenlerin ise *“iki*

³⁰⁷ Nesâî, talak, 33

³⁰⁸ Mücâdele 58/1-2

³⁰⁹ Mücâdele 58/3

ay aralıksız oruç tutmaları,” buna da güç yetiremeyen kimselerin ise “altmış fakiri doyurmaları” zihar kefareti olarak Müslümanlardan istenmiştir.³¹⁰

Yukarıda verilen bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki zihar, İslam’dan önce de Araplar arasında yaygın olan bir uygulama idi. O dönemlerde kadını boşamak için bir araç olarak kullanılan zihar uygulaması İslam’dan sonra da tashih edilerek devam etmiştir. Burada İslam, birtakım yaptırımlar getirmiştir. Öncelikle zihar ile bir kadının kocasına kesinlikle haram olamayacağı, anasının sırtı kesinlikle olmadığı ve kişilerin analarının ancak onları doğuran kadınlar olduğu vurgulandıktan sonra kadınlarını boşayan kişilerin tekrar geri dönmek istedikleri zaman da kapının açık olduğunu, belli şartların yerine getirilmesi durumunda ise evliliğin devam edebileceği hükmünü getirmiştir. Bu yönüyle İslam, Araplar arasında var olan bir uygulamayı belli bir takım şartlar getirmek koşuluyla daha esnek bir yapıya kavuşturmuştur. İslâm’ın ıslah ederek cahiliye dönemi Araplarının uygulamalarından alınan bariz bir örnek olarak zihar uygulamasını gösterebiliriz.

3 – İsyân ve Haydutluk İle İlgili Hükümler

Kur’an-ı Kerîm’de isyan ve haydutluğa verilecek ceza ile ilgili hüküm şu ayetle nazil olmuştur. *“Allah ve Rasulüne karşı savaşanların ve yeryüzünde düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya acımadan öldürülmeleri ya asılmaları ya da el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvalığıdır. Onlar için ahirette de büyük azab vardır.”³¹¹*

Yukarıda anlamı verilen ayet nazil olmadan önce hicrî altıncı yılda Hz. Peygamber’e civar kabileler arasından bazı kimseler gelerek müslüman olduklarını beyan etmişler ve sığınma talebinde bulunmuşlardı. Daha sonra Medine’de rahatsızlanan bu grubu Hz. Peygamber, tedavi olmaları ve gıda yönünden sıkıntı çekmemeleri için zekat develerinin bulunduğu Medine dışında bir yere göndermiştir. Burada bu grup iyileşince dinden dönmüşler ve neticesinde de orada bulunan deve çobanlarını öldürmüşlerdi. Daha sonra Hz. Peygamber gönderdiği birlikler onları yakalayarak Medine’ye getirmişti. Bu olay üzerine yukarıda açıklanan ayet nazil olmuş ve gerekli hüküm bildirilmişti.

³¹⁰ Mücâdele 58/4

³¹¹ Maide 5/33

Hz. Peygamber, bu ihaneti yapan kişileri ayetin öngördüğü şekilde cezalandırmış ve suçluların çobanlara yaptıklarını da onlara yapmıştı. İbn Katade, “bu olaydan sonra Rasûlullahın devamlı olarak fakirlere yardımı teşvik ettiği ve işkenceyi de yasakladığı haberi bizlere ulaştırılmıştır” bilgisini vermiştir.³¹² Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere işkence yasaklanmış ve neticede de belli cezalar bırakılmıştır. İslam’da ceza suç oranındadır. Cezalandırmada aşırılığa gitmek zulüm sayılır. Ama merhametsiz haydutlar en ağır cezayı hak etmiş olurlar.

G- YEDİNCİ YIL

1 – Bazı Yiyeceklerin Yasaklanması

Cahiliye dönemi müşrik Arapları ölmüş hayvan etlerini yemenin yanında hemen hemen bütün hayvanları da yerlerdi. Hatta müşriklerden bazıları Müslümanlara “kendi öldürdüğünüzü yiyorsunuz da Allah’ın öldürdüğünü neden yemiyorsunuz diye sormaktaydılar.³¹³ O dönemde müşriklerin yedikleri ölmüş hayvan çeşitleri arasında **münhanika** denilen boğulmuş hayvan, **natîha** denilen süsülmüş hayvan, **mevkûze** denilen sopayla vurulup öldürülmüş hayvan **mütereddiye** denilen yüksekte düşerek ölen hayvan ile doğada yırtıcı hayvanların parçaladıkları ölü hayvan artıkları yer almaktaydı.³¹⁴

Bunun yanında müşrik Araplar hayvan kanlarını da içmekteydiler. Araplar, acıktıkları zaman ellerine aldıkları ucu sivri keskin bir aletle hayvanı yaralarlar ve akan kanları bir kapta toplayarak içerlerdi.³¹⁵ Yine bu devirde Araplar kandan “**bacca**” denilen bir sucuk yapıp yemekteydiler. Bacca, bir devenin canlı vücudu kesilmek suretiyle akıtılan kandan yapılan bir çeşit yiyecekti. Eski Araplar kıtlık zamanlarında bu uygulamayı adet edinmişlerdi.³¹⁶

Dönemin Arapları bütün bunların yanında tapmış oldukları putlara ve dikili taşlar için kesmiş oldukları kurbanların etlerinden yerlerdi. Ayrıca cömertlik yarışı için de hayvan keserler ve etlerini yerlerdi. Bazen de şans denemek için hayvan keserler, “**meysir**” adlı kumar oyununda bunu ortaya koyar, hisse çıkan kimseye bu etleri verirlerdi. Araplar en çok deve ve koyun

³¹² Buhari, meğâzi, 36

³¹³ Nesâî, sünen, VII, 237; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VIII, 16

³¹⁴ Taberî, a.g.e, VII, 68-72

³¹⁵ Kardâvî, *İslâm’da Helal ve Haram*, s. 52

³¹⁶ İbnü'l-Kelbî, *Kitabü'l-asnam*, s. 3

gibi hayvanların etlerini yiyorlardı. Kitlık zamanlarında ise keler, yaban faresi ve ada tavşanı yerlerdi. Yırtıcı hayvanları, leş yiyen kuşları, yılanları, köpekleri, kedileri, fareleri, kurbağaları ve zehirli olup sağlığa dokunan şeyleri yemezlerdi.³¹⁷

Hayber savaşında ehli eşeklerin azalması neticesinde durum Hz. Peygambere intikal ettirilmiş ve Hz. Peygamber de ehli eşek etinin yenmesini yasaklamıştır.³¹⁸ Araplar arasında yaygın olan yiyeceklerin bir kısmı bizzat Kur'an-ı Kerim tarafından bir kısmı da Hz. Peygamberin sünneti ile yasaklanmıştır. Arapların yedikleri hayvan etleri ıslah edilerek sağlıklı olanların yenilmesi uygulaması devam ettirilmiştir.

2 – Tarımsal İş Birliği Uygulamaları

Tarım alanında ortaklık konusunda Hz. Peygamber var olan eski uygulamanın bazı yönlerinin değiştirilmesi ile uygulamayı devam ettirmiştir. Araplarda ziraat ortaklık üç alternatifte yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi toprağın sahibi olmak, ikincisi menfaati bağışlanmış olmak ve üçüncü olarak da nakit karşılığında kiralamak. İslâm, bu uygulamalardan ilk ikisini onaylayarak devamını sağlamış üçüncü çeşit ortaklıkta bazı yasaklayıcı hadis ile görüş ayrılığı olmakla beraber Hz. Peygamberin Hayber fethinden sonra getirmiş olduğu yeni model “**ortaklık**”tır. Bu yeni sistem ile Hayber toprakları mülk sahiplerinin ellerinde bırakılmış ve mahsulün yarısı kendilerine ait olmak üzere ortak ekip biçmeleri istenmiştir.³¹⁹

H- SEKİZİNCİ YIL

1 – Kıyas

Kıyas uygulamalarının Hz. Peygamber dönemindeki yansımalarını ifade etmeden önce kıyasın İslam'dan önce müşrik Araplar arasında uygulanış biçimi hakkında bir takım bilgiler vermek gerekmektedir.

Cahiliye dönemi müşrik Arapları da var olan kıyas uygulaması, diyetle de çevrilebilmekteydi. Bu dönem uygulamasında “**Veliiyyüd-dem**” denilen kan sahipleri, eğer güçsüz ise kıyas yapmaya güç yetirememekte ve diyet almaya

³¹⁷ Ahmed Emin, *Fecrû'l-islâm*, s. 9; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1126

³¹⁸ Buhari, zebâih, 24; İbn Kayyim, *Zâ'dü'l-meâd*, Beyrut, 1987, III 342

³¹⁹ İbn Mâce, ruhûn, 14; Müslim buyû' 85-100; İbn Kayyim, *a.g.e.*, III, 144, 345

zorlanmaktaydılar. Yine bu dönemde hata ile öldürülen bir kişi için kısas uygulanmakta ve katil öldürülebilmekteydi.³²⁰ İşlenen bir cinayetten sonra kısas tatbik edilebilmesi için olaya tanık olanlara gereksinim duyulmakta, suçlu hakime sevk edilmekteydi.³²¹ Hakimlerin vermiş olduğu kararlar çoğu zaman yerine getirilmemekteydi. İcra noktasında çok fazla etkin olunamamaktaydı. Aleyhinde karar verilen taraflar kararın tatbiki noktasında engel oluyorlardı.³²²

Ayrıca o dönemde bir kişi öldürüldüğünde suçun şahsiliği prensibine pek dikkat edilmezdi. Mağdur olan taraf karşı tarafın beşinci dedeye kadar ulaşan akrabasından (**hâmisesi**) kimi ele geçirirse onlardan intikam alırdı. O dönemde boğmak suretiyle adam öldürmek bir cinayet sayılırdı. Bir kimse bir kişiyi boğarak öldürürse ele geçirildiğinde kendisinin yanı sıra yakın akrabalarından da üç kişi öldürülürdü.³²³

Cahiliye çağında uygulanan yukarıda ifade edilen kısas yöntemi aynı zamanda kan davalarını da getirmiştir. Bu dönem kısas uygulama adetleri arasında kısası yapma hakkı kan sahibine aitti. Ancak kan sahibi çeşitli engellemeler neticesinde kısas yapamamakta ve diyete zorlanmakta idi. Böylece kan davaları ortaya çıkmış oluyordu. Suçlu, kan sahibine teslim edilmez kan sahibi ise sadece suçluyu öldürmekle yetinmez katili ve diğer hâmisesinden olan şahısları öldürmeye çalışırdı.³²⁴

Kısas uygulaması kana kan, dişe diş şeklinde bir ölçü içerisinde olmadığından insanların canları ve malları eşit sayılmaz, bir cana karşılık birden fazla kişinin canı alınırdı. Bunun bir sonucu olarak da güçlü olan bir kabile, güçsüz olan bir kabileden intikamını alır ve katilin etrafındakilerle beraber öldürülmesini sağlardı. Güçsüz olan bir kabile kendilerinden güçlü olan bir kabile bireyi tarafından öldürülen mensubu için kısas uygulayamazdı. Böyle bir uygulamaya zaten muktedir değillerdi.

Cahiliye dönemi Araplar arasında hırsızlıktan dolayı elin kesilmesi cezasının var olduğunu Kâbe'de yapılan bir hırsızlık olayı neticesinde verilen cezadan anlamaktayız. Cahiliye döneminde Kâbe'nin kapısının sağ tarafında

³²⁰ Buhari, sahih, IV, 237; Nesâi, sünen, VIII, 4

³²¹ Atar, **İslam Adliye Teşkilatı**, s. 29 - 30

³²² Müslim kasame 32, 33

³²³ Çağatay, **a.g.e.**, s. 138

³²⁴ Çağatay, **a.g.e.**, s. 100, 138

Hızânetü'l-Kâbe adı verilen bir çukur vardı. Bu çukura halk, Kâbe'ye hediye olarak çeşitli şeyleri atarlardı. O zamanlarda Düveyk adında birisi Kâbe'nin bu hazinelerini çalmış ve ceza olarak da elleri kesilmişti.³²⁵ O dönemlerde hırsızlıktan dolayı elleri kesilen başka kişiler de vardır. Kaynakların bizlere naklettikleri bilgilere göre Vabısa b. Halid , Hıyâr b. Adi ve Ubeydullah b. Osman isimli kişilerin hırsızlık yaptıkları için elleri kesilmiştir. Avf b. Ubeyd, hırsızlık yapınca bir eli kesilmiş daha sonra tekrar hırsızlık yapınca diğer eli de kesilmiş ve daha sonra tekrar hırsızlık yapınca recm edilmiştir. Yine bu dönemlerde Kâbe'nin hazinelerini çaldıkları için Mikyas b. Kays, Müleyh b. Şüreyh'in de elleri kesilmiştir.³²⁶

Yol kesen kişilerin cezası bu dönemde idamdı. Yemen ve Hire hükümdarları yol kesenleri asarak idam etmekteydiler. Numan b. Münzir'in Abdülmenaf oğullarından birisini yol kestiği için astığı kaynaklarda bize ulaşan bilgiler arasındadır.³²⁷

Yukarıda cahiliye dönemi Araplarının kısas ve cezalarla ilgili uygulamaları ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu bilgilerden sonra Hz. Peygamber döneminde Kur'an-ı Kerîm'in indirdiği ilgili konular hakkındaki hükümleri ve bu hükümler içerisindeki tekamülün incelenmesine geçebiliriz.

Cahiliye dönemi Arapleri arasında var olan kısas uygulaması, Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli yerlerinde ifade edilerek sonraki dönemlerde de devam ettirilmesi sağlanmıştır.³²⁸ Hz. Peygamber fetihten sonraki bir hutbesinde şöyle buyurmuştur: *"Bir yakını öldürülen kişinin önünde iki seçenek vardır. Ya kendisine diyat ödenir ya da katil kısas olunur."*³²⁹

Hz. Adem'in oğlu kabilin işlediği cinayet, öldürmenin bütün insanlığa karşı bir tecavüz olduğunu bizlere açıkça göstermektedir. Bu olayla ilgili olarak Kur'an-ı Kerîm'de şöyle bir anlatım vardır. *"Bundan dolaydır ki İsrailoğullarına şu gerçeği hükmettik. Kim bir canı bir can karşılığında veya yeryüzünde bir*

³²⁵ İbn İshâk, *Sîre*, s. 83; İbn Hişâm, *Sîre*, I, 205; Taberî, *Târih*, II, 286

³²⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 328

³²⁷ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 327-328; Şehristânî, *el-Milel*, II, 249

³²⁸ Bakara, 2/178,179; Mâide, 5/45; İsrâ, 17/33

³²⁹ Buharî, diyât, 8

fesat çıkarmaktan dolayı olmayarak öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur.”³³⁰

Kasten adam öldüren kimsenin ahiret azabına da çarptırılacağı Kur'an-ı Kerim'de açıkça ifade edilmektedir. *“Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebedi kalıcı olmak üzere cehennemdir. Allah ona gazab etmiştir. Ona lanet etmiştir ve ona çok büyük bir azab hazırlamıştır.”³³¹* buyurulmaktadır.

Hz. Peygamber de insan öldürmenin, intihar etmenin, kana, mala ve ırza tecavüz etmenin yasak oluşuna ilişkin bir çok hadis söylemiştir. Bunların bazıları şöyledir: *“Şüphesiz kanlarınız ve mallarınız size haramdır. Bu ayda ve bu belde de bu gününüzün haram oluşu gibi...”³³²; “Helak edici yedi şeyden kaçının ...” dedikten sonra: “haklı yere olması durumu hariç, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayı ” da saymıştır.”³³³*

Yukarıda verilen bilgiler ışığında kısas ve cezaları hakkında Kur'an-ı Kerim, cahiliye dönemi uygulamalarını ıslah ederek devam ettirmiştir. Cahiliye döneminde suçun şahsiliği dikkate alınmazken İslâm, bunu dikkate almış ve kısası sadece katile uygulatmıştır. Böylece kan davalarının oluşması engellenmiştir. Bunun yanında adam öldürmenin meşrû sebeplerini sayarak bir takım şartları kısastan hariç tutmuştur. Kısasta eskiden var olan can ve malların eşit olmayışı anlayışı İslâm ile birlikte eşitlenmiş ve kana kan cana can olarak hüküm konulmuştur. Hırsızların ellerinin kesilmesi uygulamasına cahiliye dönemi adetlerinin gereği olan el kesme cezası olarak devam edilmiş, birçok emniyet tedbiri konmuş, olayın ispatı noktasında bir takım düzenlemeler yapılmıştır.

2 – Alkollü Maddelerin Satışının Yasaklanması

Alkollü içkinin satışının yasaklanmasından önce Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. *“ Ey insanlar, Allah şarapla ilgili işaretlerde bulunmaktadır. Umarım bu konuda ayetler gönderecektir. Kimin yanında bundan bir miktar varsa hemen satsın bedelinden faydalansın.”³³⁴* Bu hadisten sonra içki

³³⁰ Mâide, 5/32

³³¹ Nisâ 4/93

³³² Buhari ilim, 37, hac 132; Müslim hac, 147

³³³ Buhari vesaya, 23, tıb 48, hudud 44; Müslim iman 144; Ebû Davud vesaya 10

³³⁴ Müslim müsakât, 67-72

içilmesi yasaklandı. İçkiyi yasaklayan ayetten sonra ise ne içki içilmesi ne de satılması serbest bırakılmıştır.³³⁵

3 – Süreli Evliliğin Yasaklanması

Cahiliye dönemi toplumunda **mut'a** adıyla anılan evlenme şekline rastlamak mümkündür. Konumuzla ilgili olan mut'a nikahına gelince, bu nikah türü geçici bir süre için yapılırdı. Önceden belirlenen bir zaman dilimi içerisinde bir kadın ve bir erkeğin bir arada yaşamalarını sağlamaktaydı. Bu tür bir evliliğin normal evlilik gibi yuva kurmak, çocuk yaparak nesli devam ettirmek gibi bir amacı da yoktu. Böyle evlilikler bilhassa yabancı bir memlekette geçici olarak bulunan erkekler tarafından yapılmaktaydı. Mut'a nikahının yapılması için aile büyüklerinin iznine gerek görülmezdi. Böyle bir nikah yapıldıktan sonra kadın kendi ailesi içerisinde kalır ve kocasına bir mızrakla çadır verirdi. Böylece erkek, kadının kabilesi içerisinde kaldığı sürece onların halîfi sayılır, evlilik bağı devam ettiği sürece bu kabile ile beraber hareket ederdi. Kadın mut'a nikahına son vermek istediği zaman çadırın kapısını aksi yöne çevirir, koca bunu görünce artık kendi kabilesine döner giderdi. Bu çeşit evlilikten doğan çocuklar kadına ait olur ve "*filan kadının çocuğu*" olarak adlandırılırdı. Böyle bir nikahla geçici bir süre için evlenenler, süre bitiminde boşamaya gerek görmeden ayrılırlardı. Neslin devamını sağlamak, birlikte yaşamak gibi gayelerden mahrum bulunan bu nikah sadece şehvet duygusunu tatmin için yapılırdı. Mut'a nikahında süre bitince kadın gidebilir, koca onu yanında tutamazdı. Bu tür nikahlarda veraset hakkı da bulunmazdı.³³⁶

Cahiliye döneminden kalma mut'a nikahının uygulanış biçimi yukarıda ifade edildikten sonra Hz. Peygamber dönemindeki yansımalarına bakılması uygun olacaktır. Böylece hukukî tekamül olup olmadığı daha net olarak görülebilecektir.

Nikah konusunda İslam, sürekli bir beraberliği istemiş ve geçici bir zaman için evliliği reddetmiştir. İslâm'da evlilik ikinci bir eylem olmadıkça ölünceye kadar devam eder. Hz. Peygamber döneminde Hayber savaşına kadar sosyal yaşamda savaşların devam etmesi sebebiyle belli bir süre için müslümanların evlenmesine izin verilmişti. Daha sonra ise Hayber savaşında

³³⁵ Karaman, **a.g.e.**, s.90

³³⁶ Ateş, **a.g.e.**, s. 286-287

yasaklandı ve bir müddet daha serbest kaldıktan sonra Mekke'nin fethi seferinde kesin olarak yasaklanmıştır.³³⁷

Yukarıda verilen bilgiler ışığında denilebilir ki cahiliye döneminde var olan bir uygulama hemen yasaklanmamış dönemin siyasi ve ekonomik yapısı dikkate alınarak var olan savaş neticesinde ortaya çıkan zaruretten dolayı böyle bir nikah türü devam ettirilmiştir. Daha sonra ise zaruretin kalkması ve müslümanların kendi aralarında daha rahat intibak etmeleri için mut'a nikahı kesin olarak kaldırılmıştır. İslâm'ın ahkâmının eski uygulamaları devam veya ret konusunda zamanın şartlarını dikkate alması uygulamasının bariz bir örneği mut'a nikahında karşımıza açıkça çıkmaktadır.

4 – Yargılama Hukukunda Temsili Adalet

Hukuk karşısında eşit davranılması gerekliliği konusunda aşağıda ifade edilecek olan Hz. Peygamberin tasarrufu, konuya ışık tutması açısından son derece önemlidir. Hz. Peygamberden önceki toplum yapısı yukarıda da anlatıldığı gibi kişilerin hukuk karşısında eşit olmadıkları ve kişi kayırmalarının çok fazla olduğu bir görüşün hakim olduğu toplum yapısıydı.

Kaynaklarda geçen rivayete göre Mekke fethi seferinde Mahzûm kabilesinden bir kadın hırsızlık yapmış ve kadına hırsızlık cezasının uygulanmaması için ise Kureyşliler tarafından Usame b. Zeyd aracı kılınmıştı. Usame, Hz. Peygamberden cezayı uygulamamasını isteyince Hz. Peygamber: *“Allah'ın koyduğu bir cezayı uygulamayayım diye aracılık mı ediyorsun”* diyerek sert tepkide bulunmuştur. *Daha sonra ise devamla: “sizden öncekilerin helak olup gitmelerine sebep ancak şudur ki, içlerinden asalet sahibi birisi hırsızlık ederse ona dokunmaz, serbest bırakırlardı. Zayıf birisi hırsızlık ederse onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki eğer Muhammed'in kızı Fâtıma, hırsızlık etseydi onu da aynı şekilde cezalandırırdım.”*³³⁸

Yukarıda belirtilen olayın muhtemelen Mekke fethi sırasında gerçekleşmesinin yanında hukuk karşısında kişilerin eşit bir şekilde işlem görmesi açısından o dönem için son derece önemlidir. Böyle bir uygulama insanların hukuk önünde eşit oldukları ilkesini açıkça ortaya koymuştur.

³³⁷ Müslim, nikah, 22; İbn Kayyim, *Zâ'dü'l-meâd*, III, 342

³³⁸ Buhari hudûd, 12; Müslim hudûd, 8-11

5 – Kabir Ziyaretleri Hakkında Genel Yaklaşım

İslâm'ın ilk yıllarında putperest bir toplum olan cahiliye dönemi Araplarının zihinlerinde batıl inançlarını silmek için müşriklerden müslüman olanlara eski dinlerini hatırlatan her türlü unsurun yasaklandığı bilinen bir gerçektir. Kabir ziyareti de bunlar arasındadır. Burada amaç tevhid inancının yerleştirilmesiydi. Kabir ziyaretinin her ne kadar faydası olsa da yine de yasaklanmıştı.

Hz. Peygamber, Mekke'yi fethedince annesinin kabrini ziyaret etmeden evvel şöyle buyurmuştur: *“Kabirleri ziyaret edin. Çünkü kabirler ahireti hatırlatır.”*³³⁹ Başka bir hadisinde ise Hz. Peygamber: *“Sizi kabirleri ziyaret etmekten men etmiştim. Artık ziyaret edin. Çünkü bunlar ahireti hatırlatır.”*³⁴⁰

I- DOKUZUNCU YIL

1 – Çıplak Tavafın Yasaklanması

Cahiliye döneminde müşrik Arapların Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ettikleri gerekçe olarak da günah işledikleri elbiselerle burayı tavaf etmek istemedikleri hususu yukarıdaki bölümlerde işlenmişti. Böyle bir uygulamadan Kureyş mensupları ve tavaf için özel elbise alanlar hariç tutulurlardı.

Hz. Peygamber de Veda haccından bir yıl önceki hac mevsiminde Hz. Ebû Bekir'i hac emiri yapmış ve ona bazı talimatlar vermiştir. Bu talimatlar gereği Hz. Ebû Bekir de dönemin halkına şöyle seslenmiştir: *“Duyduk duymadık demeyin! Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hacedemeyecek ve hiçbir çıplak da Kâbe'yi tavaf edemeyecektir.”*³⁴¹ Bu ilandan sonra Kâbe'yi çıplak tavaf etmek yasaklanmış, erkek ve kadınların avret yerlerini kısmen veya tamamen açmaları kesin olarak yasaklanmıştır.

Hz. Peygamberin Hz. Ebû Bekir'e ilan ettirdiği yukarıda belirtilen duyuru neticesinde Araplar arasında yaygın olan ve uzun yıllardır da uygulanmakta olan Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etme adeti son bulmuştur. İslam bu noktada bir uygulamayı ıslah ederek devamına izin vermiştir. tavafı tamamen ortadan kaldırmayıp sadece dinin hoş görmediği bir takım unsurlar düzeltilmiştir. Kureyşli müşrikler, günah işlediğimiz elbiselerle Kâbe'yi tavaf edemeyiz gibi

³³⁹ Müslim cenaiz, 105

³⁴⁰ Müslim cenâiz ,108

³⁴¹ Buhari hac 67

batıl bir inanca sahiptiler. Ayrıca tavaf esnasında el çırpıyor ve ısıklık çalıyorlardı. İslam bunları da yasaklamıştır.

2 – Karşılıklı Olarak Lanetleşme

İslâm'da kişilerin karşılıklı olarak birbirlerine lanetleşmeleri yasak olmakla beraber zaruri durumlar karşısında istisnai durumlarda başvuru bir uygulamadır. Böyle bir uygulama genellikle karısına zina isnat edip bunu da ispat edemeyen bir kişinin hakim huzurunda karısıyla lanetleşmesidir.

Kur'an-ı Kerîm'de mulâ'ane veya liân denilen bu uygulamayla ilgili ayet şöyledir: *"Eşlerine zina isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince onların her birinin şahitliği kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah adına yemin ederek şahitlik etmesi beşinci defa da eğer yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lanetinin kendi üzerine olmasını dilemesidir..."*³⁴²

Lanetleşme hicrî dokuzuncu yılda Hz. Peygamberin Tebük seferinden döndükten sonra olmuştur. Seferde bulunan Uveymir b. Aclanî eşinin hamile olduğunu görünce çocuğun kendinden olduğunu inkar etmiş ve Rasûlüllaha başvurmuştur. Bir müddet sonra olayla ilgili yukarıda açıklanan ayet nazil olduğundan dolayı eşleri çağırarak mulâ'aneyi tatbik etmiştir.³⁴³ Mulâ'ane ile taraflar had cezasından kurtulurlar ve çocuğun nesebi babası yönünden düşer.

J- ONUNCU YIL

1 – İnsan Hakları Genel Bildirimi

İnsan hakları konusu islamın başlangıcından itibaren üzerinde titizlikle durduğu bir konudur. Hz. Peygamberin veda haccına kadar gelen ayet ve hadisler insanların temel hak ve hürriyetlerinin genel hatlarını açıklamıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır. *"Yeryüzünden fitne kalkıncaya ve din tamamen Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın."*³⁴⁴ Bu ayetten de anlaşılacağı üzere İslâm, Müslümanlardan temel hak ve hürriyetlere riayet etmelerini istemiş hatta dünyada hak ve adaletin

³⁴² Nûr 24/6-9

³⁴³ Dârekutnî, *Sünen*, III, 277, Medine, 1966

³⁴⁴ Bakara 2/193

gerçekleşmesi ve zulmün ortadan kalkması için mücadeleyi mukaddes bir görev haline getirmiştir.

Kur'an-ı Kerimde geçen *“dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden ayrılmış ortaya çıkmıştır.”*³⁴⁵ ayeti de din ve vicdan hürriyetinin vurgular niteliktedir. Hz. Peygamber'de Kur'an-ı Kerîm'in bu üslubuna paralel olarak uygulamalarında hak ve adaleti gözetmiştir. Hicretten hemen sonra Medine Yahudileri ve Negrân Hıristiyanlarıyla yapmış olduğu anlaşmaların içerikleri incelendiğinde bu husus açıkça görülmektedir.

Hz. Peygamber, Veda haccı hutbesinde insanların geneline hitap etmiştir. Kur'an-ı Kerîm üslûbuna yakın olan bu durum ayette şöyle geçmektedir. *“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkek ve dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi gruplara ayırdık. Şüphesiz Allah katında en değerli ve üstün olanınız Allah'tan en fazla sakınanınızdır. Şüphesiz Allah, bilendir haberdar olandır.”*³⁴⁶

Hz. Peygamber de Veda hutbesinde yukarıda mealen verilen ayet ile yakın bir üslûpta insanlara hitap etmiştir. Hz. Peygamber: *“Arap olanın, Arap olmayana Allah korkusundan başka hiçbir üstünlüğü yoktur. Şu mukaddes şehrinizde mukaddes ayınızda mukaddes gününüz ne kadar kutsal ve dokunulmaz ise kanlarınız mallarınız namus ve şerefleriniz de o kadar birbirinize haramdır. Herkes duysun, cahiliye devrinden kalan her şey ayaklarımın altındadır. Cahiliye devrinden kalan kan davaları kaldırılmıştır... Cahiliye devrinden kalan faiz borçları kaldırılmıştır. Kadın hakları konusunda Allah'tan korkun. Onları Allah'ın emaneti olarak aldınız, Allah'ın kanunu gereği onlarla karı koca oldunuz... size sarıldığınız müddetçe doğru yoldan sapmayacağınız bir şey bırakım. Allah'ın kitabı. Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirler olmayın.”*³⁴⁷

Hicrî onuncu yılda tamamlanan, ilan edilen hak ve hürriyetleri bütünü ile ele alıp değerlendirdiğimiz zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. İslamın ön gördüğü toplum yapısında insanlar, aynı ana babadan gelme kardeşler, Müslümanlar, ise buna ek olarak, aynı imanı ve değer hükümlerini paylaşan kardeşlerdir, insanların büyük küçük gruplara ayrılması “iradeye

³⁴⁵ Bakara 2/256

³⁴⁶ Hucûrât 49/13

³⁴⁷ Müslim hac, 147; Buhari hac, 132

bağlı olmayan özelliklere” dayanarak üstünlük taslamak ve başkalarına hor bakmak için değil, tanışmak ve bütünlüşmek içindir. İnsan ilişkilerinde merhamet, fazilet, eşitlik, dayanışma ve adalet hakim olacaktır. İnsanın derisinin rengi, bir coğrafi bölgede doğmuş olmak ve o bölgenin dilini konuşur olmak üstünlük için dayanak olamaz. Çünkü bunlar irade dışıdır. Bunlar toplum yapısının temel taşlarıdır. Devlet, hak için halka hizmet maksadıyla var olan bir hukuk devletidir. Fert, toplum ve devletin bağlı bulunduğu yazılı bir mukaddes metin vardır. Allah’ın kitabı. Bu metinde daha çok çerçeve hükümler vardır. Bunların zaman ve mekana göre uygulanmasını sünnet, sahabe tatbikatı ve ictihad sağlayacaktır. Anayasadan yönetmeliklere kadar bütün mevzuat bu kaynaklara dayanacaktır. Nitekim Rasûlullah’ın Medine site devleti anayasası ana kitaba dayalı ilk ana kanun örneği olmuştur. İnsanların temel hak ve hürriyetleri Allah’ın kitabına dayanmakta ve Allah’ın himayesi altında bulunmaktadır. Allah’ın himayesini yeryüzünde onun kullarının oluşturduğu toplum temsil etmektedir. Ümmet bunlar için teşkilatlanacak bunlar uğruna mücadele verecektir.³⁴⁸

2 – Vasiyet, Neseb, Nafaka Ve Borçlar

Cahiliye döneminde var olan göçebelik ve çapulculuğun verasete etki ettiği, yine bu dönemde kadınlara, kızlara savaş yapamıyorlar ve esir düştüklerinde namusumuza leke süründürüyorlar gerekçeleriyle mirastan pay verilmediği hususu yukarıda ifade edilmişti. Yine bu dönemde mirasçı olsun veya olmasın herkese istenildiği kadar mal başışlanabilirdi.

Hadis kaynaklarında geçen ve Ebû Umame’den gelen bir rivayet şu şekildedir. *“Şüphesiz Allah Teala hak sahibi bir mirasçıya hakkını vermiştir. Artık vârise vasiyet yoktur. Doğan çocuk yatağa yani nikah akdi ile bağlı kocaya aittir. Zinakâra ise mirastan mahrumiyet vardır. Bunların hesaba çekilmeleri Allah’a aittir. Babasından başkasını gerçek baba bilen, sahiplerinden başkasını gerçek sahip bilen kişi üzerine kıyamete kadar sürecek olan Allah’ın laneti vardır. Kocasının izni olmadan hiçbir kadın kocasının mal varlığından bir şeyi sadaka olarak vermesin. – yiyecek de vermesin mi ya Rasûlullah diye soruldu. O mallarımızın en kıymetlisidir cevabını verdi. Ödünç alınan şey sahibine geri verilecek ürününden istifade*

³⁴⁸ Karaman, Hayreddin , *İslam Hukuk Tarihi*, s. 94

edilsin diye verilen nesne zamanı gelince sahibine iade edilecektir. Borç ödenecektir. Bir borca kefil olan borçlu ödemezse borcu ödeyecektir.”³⁴⁹

Yukarıdaki hadis tahlil edildiğinde açıkça görülecektir ki İslâm, kızlar ve kadınlar dahil olmak üzere bütün akrabaya mirastan ihtiyaçları oranında pay bırakmış, bunun yanında vasiyet yoluyla mirasçıya mal bırakılmasını yasaklamıştır. Cahiliye döneminde adet haline gelen evlat edinme yasaklanmış, çocukların aileleriyle soy bağları ve hukuki ilişkileri kesilmeksizin alınıp korunması, beslenmesi ve yetiştirilmesi teşvik edilmiştir. Sadaka, ödünç verme gibi sosyal hayat içerisinde hoş karşılanan uygulamalar övülmüş ve bu tip uygulamaların insanlar tarafından kötüye kullanılmaması istenmiştir.

3 – Cezanın Şahsiliği İlkesi

İslâm hukukuna göre suç ve ceza şahsidir. Ceza yalnız suç işleyenlerle bunlara katılanlara verilir. İlkel tarzda yaşayan kabilelerde ve Avrupa’da Fransız ihtilalinden (1789) önce cezanın şahsiliği ilkesine pek fazla riayet edilmediği görülmektedir. İslam ceza hukukunda ise suçtan sadece onu işleyen sorumludur.³⁵⁰ Buradan hareketle bir kimse başkasının suçundan sorumlu tutulamaz. Bu durum çok kere Kur’an-ı Kerîm’in çeşitli yerlerinde vurgulanmaktadır.³⁵¹

Hz. Peygamber, Veda hutbesinde şöyle buyurmaktadır. “...hiçbir suçlu kendisinden başkası aleyhine bir suç işleyemez. Suçlu çocuğu aleyhine; çocuk da babası aleyhine suç işleyemez. Şunu bilin ki şeytan şu ülkenizde kendisine tapınılmaktan ümidini kesmiştir. Fakat küçümsediğiniz işlerinizde ona itaatiniz olacak bu da onu hoşnut kılacaktır.”³⁵² Kur’an-ı Kerîm’de bu husus şöyle ifade edilmektedir. “Suç işleyip ceza çeken başkasının cezasını çekmez.”³⁵³ Bu ayetle birlikte cezanın şahsiliği prensibi getirilmiştir.

Cahiliye dönemi uygulamalarında cezanın şahsiliği olmadığı, suç işleyenle birlikte onun hamisesine varıncaya kadar kişilerin öldürülebildiği geçmiş konularda işlendiği için burada tekrar bu konular üzerinde

³⁴⁹ Tirmîzî vasaya, 6;

³⁵⁰ Güleç, Hasan, **İslam Hukukunun Kur’an’daki Genel Prensipleri**, s. 43, İzmir, 1996

³⁵¹ En’am 6/164; İsrâ 17/15; Zümer 39/7; Necm 53/38

³⁵² Tirmîzî fiten 2

³⁵³ En’âm 6/164

durulmayacaktır. İslam bu ilkelerle eski alışkanlıklardan olan suçun yaygınlaştırılmasını, cezanın şahsiliği prensibine bağlayarak önlemiştir.

Suç ve cezanın şahsi oluşu hukuk sisteminin gelişerek olgunluğa erişmiş olduğunun bir göstergesi olması bakımından son derece önem arz etmektedir. Aynı zamanda haksızlık ve zulümden uzaklaşmaktır. Suçsuz ve günahsız insanları cezalandırma yanlışından kurtulmaktır. Suçlunun yerine bir başkasını cezalandırmak, iradesini suç işlemeye harcamayan insana acı çektirmek olur ki bunun akıl ve mantıkla bağdaşan hiçbir yönü yoktur.³⁵⁴

4 – Vasiyetin Sınırlandırılması

İslam varise vasiyeti yasaklamanın yanında yabancılara da mirastan pay bırakılmasını malın 1/3 ile sınırlandırmıştır. Nitekim Sa'd b. Ebî Vakkas hasta olduğunda Hz. peygamber kendisini ziyaret etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkas da Hz. Peygamber'e bütün malını hayır için vasiyet edeceğini söyleyince Hz. Peygamber de kendisine *“Varislerini varlıklı bırakman, insanlara el açan yoksullar olarak bırakmandan daha iyidir.”* buyurarak vasiyetin malın üçte biri ile sınırlandırılmasını istemiştir.³⁵⁵

5 – Faiz ve Ticari Anlaşmalarla İlgili Uygulamalar

İslâm'ın faiz ve ticari anlaşmalarla ilgili genel yaptırımlarına geçmeden evvel konunun önemine binaen cahiliye dönemi sosyal ve ticari hayatı içerisinde var olan faizi irdelenmek gerekmektedir. Bu dönemde faiz uygulamasının çok ileri bir safhada olduğu bir kimsenin diğer bir kimsede alacağı varsa borcun vadesi geldiğinde o kimse borçluya ya öde ya artır diyerek kişiyi zor durumda bırakarak ödeyemediği takdirde borcun üzerine bir miktar faiz koyarak süreyi tehir ettiği kaynaklarda bizlere ulaşan bilgiler arasındadır.³⁵⁶ Cahiliye dönemindeki bu tür faiz uygulamasına **“ribâ”** denilmekte ve **“ribâ nesîe”** ve **“ribâ fadl”** olarak ikiye ayrılmaktaydı. Ribâ nesîede aylık faiz tahsil edilmekte iken ribâ fadlda ise aynı cinsten daha fazla bir mal faiz olarak alınmaktaydı.³⁵⁷ Bu dönemde ribânın çok yaygın olduğunu Hz. Peygamberin Veda hutbesinden anlamaktayız.³⁵⁸ Kaynakların verdiği bilgiye göre bu dönemde Sakif

³⁵⁴ Güleç, Hasan, **a.g.e**, s. 49

³⁵⁵ Buhâri vasaya 2,3; Müslim, vasiyet 5,7,8,10

³⁵⁶ İmam Malik, **Muvatta**, II, 672-674

³⁵⁷ Kutub, **fi zilâli'l-kur'an**, II, 121 - 122

³⁵⁸ İbn Hişâm, **Sîre**, IV, 250-251

kabilesinden Benî Amr ile Benî Mahzum'dan Benî Muğire arasında ribâ muamelesi yapılmaktaydı.³⁵⁹

“Ey iman edenler! Akitlerinizi ifa ediniz.” ayeti ile başlayan Kur'an-ı Kerîm'deki Mâide süresi hicrî onuncu yılda nazil olmuştu. Bu surede akitler kayıtsız ve sınırsız olarak belirtilmekte, yasaklanan akitler dışındakilerin ise geçerli olduğu ifade edilmekteydi. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de akitlerle ilgili şöyle buyrulmaktadır. “Ey iman edenler! Sizin karşılıklı rızanıza dayanan ticaret olmadıkça mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin.”³⁶⁰ Burada batıl yollardan birisi de faiz geliri idi. Yukarıda da belirtildiği gibi cahiliye sosyal ve ticari hayatında oldukça yaygın olan faiz uygulamasını İslâm, zaman içerisinde yayarak tedricen yasaklamıştır.

İlk önce katlı faiz yasaklanmıştır. Kur'an-ı Kerîm'de bu husus şöyle zikredilmektedir. “Ey iman edenler! Üst üste katlanmış olarak faizi yemeyin. Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz. Kafirler için hazırlanmış olan ateşten sakının.”³⁶¹ Bu ayetten sonra faiz içeriğinde olan bazı işlemler yasaklandı. Hz. Peygamber de faiz borçlarını iptal etti ve ilk uygulamasını da kendi yakınlarından faiz alacaklısı üzerinde yaptı. Bütün bu uygulamalardan sonra faizin her türlü çeşidini yasaklayan şu ayetler nazil olmuştur: “Faiz yiyenler şeytan çarpmış kimselerin kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların **“alışveriş tıpkı faiz gibidir”** demeleri yüzündendir. Halbuki Allah, alışverişi helal faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime rabbinden bir öğüt gelirse faizden vazgeçerse geçmişte olan kendisindedir. Artık onun işi Allah'a aittir. Kimde tekrar faize dönerse işte onlar cehennemlidir. Orada devamlı kalırlar. Allah faizi tüketir, sadakaları ise bereketlendirir. Allah, küfürde ve günahı ısrar eden hiçbir kimseyi sevmez... Ey iman edenler! Allah'tan korkun; eğer gerçekten iman ediyorsanız halen mevcut faiz alacaklarınızı terk edin. Şayet bunu yapmazsanız Allah ve Rasûlü tarafından size açılan savaştan haberiniz olsun. Eğer tevbe edip vazgeçerseniz sermayeniz sizindir. Ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz.”³⁶²

³⁵⁹ Aynî, **Umdetü'l-Kâri**, XI, 201

³⁶⁰ Nisâ 4/29

³⁶¹ Alu İmrân, 3/130

³⁶² Bakara, 2/275, 276, 278, 279

Veda haccı esnasında nazil olan řu ayet yirmi üç yıl içinde Hz. Peygamber'e gelen vahyin, genel ilkeler, ana kaideler ve çerçeveler bakımından İslâm dininin tamamlandığını bizlere açıkça göstermektedir. *"Bugün size dininizi tamamladım. Size olan nimetimi ikmal ettim ve sizin için din olarak İslâm'a razı oldum."*³⁶³

Yukarıda verilen bilgiler ışığı altında denilebilir ki İslâm, cahiliye dönemi müşrik Arapları arasında oldukça yaygın bir şekilde uygulanmakta olan bir takım sosyal ve ekonomik işlemlerde işletilen faizi birden kaldırma cihetine yönelmemiştir. Bunun yerine, inen ayetlerden de anlaşılacağı üzere zaman içerisinde toplumun yeni bir uygulamaya alıştırılması yönünde bir çalışma ile gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Önce katlamalı faiz yasaklanmış sonra faiz mahiyetli bir takım uygulamaların yasaklanması bizzat Hz. Peygamber tarafından emredilmiş ve yakın akrabaları tarafından yerine getirilmesi kendilerinden istenmiş ve nihayetinde de faizi bütün yönleriyle yasaklayan ayet nazil olmuştur. Bütün bunların sonucu olarak da ahkâmın tamamlanması üzerine yukarıda anlamı verilen ve dinin artık tamamlandığını, özelde Hz. Peygamber'e genelde ise bütün Müslümanlara bildiren ayet nazil olarak ahkâmın tekamülü o dönem için tamamlanmıştır.

³⁶³ Mâide 5/3

SONUÇ

Bu çalışmamızda sosyal hayatın gereksinimleri ve hukuk olgusunun tekamül sürecini incelemeye çalıştık. Özelde İslâm hukuku genelde ise genel hukuk olmak üzere sosyal realite karşısında hükümlerin ve kuralların genel karakteristik özellikleri ve sürece etken olan diğer unsurları zamanın ve mekanın elverdiği şartlar içerisinde nasıl geliştiği ve olgunlaştığı üzerinde durmaya ve konuyu örneklendirmeye çalıştık.

Sosyal varlık olan insan, toplum içerisinde yaşamak zorundadır. Böyle bir hayat içerisinde diğer bireylerle olan ilişkilerini belli bir düzen ve kurallar içerisinde sürdürmek yükümlülüğündedir. Bu kurallar genel anlamda, hukuk kuralları olarak adlandırılmakla beraber ahlak kuralları, görgü kuralları ve din kuralları tarafından da desteklenmektedir. Sosyal yapıda meydana gelen değişikliklerin hukuk yapısındaki yansımalarının ve bu yansımaların genel mahiyetlerinin kişiler üzerindeki etkilerinin varlığı tartışılmazdır.

İslâm, bütün peygamberler tarafından getirilmiş olan ve birbirleri arasında bir ortak inanç halini almış bulunan imanı ortak bir yapıda saf haline dönüştürmek istemektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde inen ilk vahiy Allah'ın varlığı ve birliği noktasında olmuştur. Dönemin putperest insanların yanında Ehli Kitap denilen Yahudi ve Hıristiyanlara da Allah kavramı çok da yabancı bir unsur değildi.

Dönemin insanları tarafından bu Allah kavramına değişik anlamlar yüklenmekte ve neticede de yanlış değerlendirmelere varılmaktaydı. İslâm, bu noktada kendi ağırlığını koyarak bu değişik anlam karmaşasını gidermek istemiş ve bütün insanların tek kavram olan "Allah" inancında bir araya gelmelerini sağlamak istemiştir. Buradan hareketle denilebilir ki İslâm'ın asıl hedefi bütün insanlığa evrensel bir mesaj vermek ve bu mesajın doğru algılanmasının gereği noktasında da sosyal realiteyi yönlendirmektir.

İslâm, getirmiş olduğu hükümlerle toplum yapısı içerisinde bariz bir şekilde görülen ıslahatçı karakterini vurgulamak istemiştir. İslâm, bunu gerçekleştirmek için ise bireysel manada mutluluğun sırrını genel denge ilkesinden hareketle yakalamayı bildirmiştir. Bu genel denge de insanlarda bulunan fiziki yön ile psikolojik yön arasında olmuştur. Burada ağır basan yön ise her zaman fitrat olmuştur. Genel hüküm ve kaideler bu fitrat üzere oluşturulmuştur.

Bireysel alanda denge mekanizmasını işleten İslâm, sosyal hayatta ise adalet ilkesini ön planda tutarak genel değerlendirmeler yapmıştır. Buradan hareketle rahatlıkla söylenebilir ki sosyal yapının bir takım zorunlulukları ve bireysel anlamda bazı yetkililerin zaman zaman dikte ettiği bir takım uygulamalar istisna tutulursa İslâm'ın ana ilkesi ve genel çalışma prensibi hiç şüphe yok ki adalettir.

İslâm'ın toplum ve hukuk anlayışına yukarıda ifade edilen iki ilkeden bakıldığı zaman açıkça görülecektir ki İslâm dini tamamen kendine has bir hukuk sistemi getirerek bunu insanlar arasında yaygınlaştırma amacı kesinlikle gütmemiş, bunun yanında sosyal ve bireysel anlamda en uygun olanı yani fitratı da göz ardı etmemiştir.

Buradan hareketle nazil olan ayetlerin sosyal hayat üzerinde yapmış olduğu etkileri hayatın gerçeklerini göz ardı ederek bunların üzerinde adeta yukarıdan empoze edilen bir yapıda oluşan emirler ve yasaklar manzumesi olarak addetmek ve neticede de sadece metne dayalı ve lafzî yorumlarla olaya yaklaşmak, gelen nassın amacı cihetinde doğru anlaşılmasını oldukça güçleştireceği kuvvetle muhtemeldir.

Sosyal hayat ile bir bütünlük içerisinde akıp giden ve gelişen hukuki hükümler eğer sosyal hayat gerçeğinden ayrı bir kategoride düşünülür ve buna göre işlem uygulanırsa hiç şüphe yok ki bu hükümler gerçek üstü soyut kavramlara dönüşür. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim incelendiğinde görülecektir ki inanç, ahlak, ve ibadet dışında kalan ayetlerin sayısı ihtilafli olmakla beraber iki yüz civarındadır. Bu sayının da elli kadarlık bir kısmı ilke ve genel hükümler niteliğinde gelen ayetlerden müteşekkildir.

Yine bu hukuki ayetleri altı yüz kadar hadis daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla vârid olmuştur. Hemen belirtmek gerekirse ayetlerin genel kapsamı dışında yasama kaynağı olan hadisler çok az sayıdadır. Buradan hareketle denilebilir ki metin üzerinde yapılacak hukuki yorumlar sadece dil ve mantık kurallarından öteye geçemezse hukukun genel alanı kısıtlanır ve hukuki gelişme bir anlamda işlevini yitirerek etkisiz hale gelir.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan bu ve benzeri birçok nedenlerden ötürü hukuki yorumlama usûl ve esaslarının daha geniş içerikli yeni bilimsel yaklaşımlarla desteklenmesi ve önünün açılması çok gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Emin**, (ö. 1954) *Fecrü'l-İslâm*, Kahire, 1964
- *Yevmü'l-İslam*, Kahire 1958
- Ahmed b. Hanbel** (ö.241) *Müsned*, Beyrût, Mektebetü'l-islâmî, 1405/1985
- Alûsî**, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmud Şükri b. Abdullah b. Mahmud, (ö.1342), *Bulûğü'l-ereb fi ma'rifeti ahvali'l-Arab* tsh. Muhammed Behçet Eseri, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, (t.y.)
- Alûsî**, Ebu'l- Fadl Şihabüddin es-Seyyid Mahmûd (ö. 1270), *Ruhu'l-meanî fi tefsiri'l-kur'ani'l-azim ve's-sebil mesânî*, I-XXX, Beyrut, (t.y.)
- Amîdî**, Seyfüddîn Ali b. Muhammed, (ö.631), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkam*, I-IV, Kahire, 1967
- Aral**, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul, Hukuk Fak. Yay. 1971
- *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul, Filiz Kitabevi, (t.y.)
- Asım Efendi**, (ö.1235) *Kamus Tercemesi*, I-IV, İstanbul, 1305
- Atar**, Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara, 1979
- Ateş**, Ali Osman, *Sünnetin Kabul veya Reddettiği Cahiliyye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, Basılmamış doktora tezi, İzmir, 1989.
- Ateş**, Süleyman, *Kur'an'da Nesh Meselesi*, İstanbul, Yeni Ufuklar Yay. İstanbul, 1996
- Aynî**, Bedruddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed (ö.855), *Umdetü'l-kârî li şerhi sahîhi'l-buharî*, I-XXV, Beyrut, (t.y.)
- Bastitat**, Frederic, *Hukuk*, (Çev. Arsan Yıldırım), Ankara, 1997
- Belâzurî**, Ahmed b. Yahya (ç.279), *Ensâbü'l-eshrâf*, tahkik: M. Hamidullah, Mısır, 1959
- Bilge**, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara, 15. Baskı, 2001

- Buharî**, Abdülaziz b. Ahmed, (ö.730) **Keşfü'l-esrar alâ usûli Pezdevî**, I-IV, Dersâdet,1308
- Buharî**, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail (ö.256), **el-Camiu's-sahîh**, I-VIII, İstanbul, 1979
- Cevad**, Ali, **Tarihu'l-arab kable'l-islam**, I-III, Bağdat, 1951
- Cilacı**, Osman, **İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban**, İzmir, 1980
- Corcî** Zeydan, (ö.1332) **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (çev. Zeki Meğamiz), I-V, İstanbul, 1978
- **Tarihü'l-arab kable'l islam**, Kahire, 1939
- Çağatay**, Neşet, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, 1971
- Çağıl**, Orhan Münir, **Hukuka ve Hukuk Bilimine Giriş**, İstanbul, 1966,
- Çobanoğlu**, Rahmi, **Hukukta Gaye Problemi**, İstanbul, 1964,
- Descuffi**, Gluseppe **Hristiyan Dini**, 2. baskı 1955
- Dineverî**, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (ö. 282)**el-Ahbaru't-tivâl**, Kahire, 1960
- Dûrî**, Abdülaziz, **Mukaddime fî tarihi sadri'l-islam**, Beyrut, 1986
- Ebû Davud**, Süleyman b. Eşaş es-Sicistânî (ö. 275), **Sünen**, I-V, 1388
- Erdoğan**, Mehmed, **İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, İstanbul, 1990
- Ezherî**, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (ö. 370) **Tehzîbû'l-lüğa**, I-XV, Kahire, 1964 – 1967.
- Ezrâkî**, Ebul velid Muhammed b. abdillah, (ö. 244), **Ahbaru Mekke ve mâ câe fihâ minel âsâr**, Tahkik: Rüşdî es-Salih Melhas, I-II, 3. baskı, Mekke, 1399.
- **Kâbe ve Mekke Tarihi**, (çev. Yunus Vehbi Yavuz), İstanbul, 1974
- Fahrudîn er-Râzî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer (ö. 303) **Mefâtihü'l-ğayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)**, I-XXXII, 2. baskı Tahran, (1937 Mısır baskısından ofset)
- Fazlurrahman**, **İslam**, (çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın)Ankara Okulu 2000
- Filib Hitti**, **Târihu'l-arab mutavvel**, 2 baskı, Beyrut, 1950-1952

- Firüzâbâdî**, Mecdu'd-din Muhammed b. Ya'kub (ö.817) **Kâmûsü'l-muhît**, I-IV, Mısır, 1301
- Gâzâlî**, Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl**, I-II, Mısır – Bulak 1322
- Gözübüyük**, A. Şeref, **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Yayınları, Ankara, 1973.
- Güleç**, Hasan, **İslam Hukukunun Kur'an'daki Genel Prensipleri**, İzmir, 1996
- Güriz**, Adnan, **Hukuk Başlangıcı**, Siyasal Yayınları, 9. Basım, Ankara 2003
- **Hukuk Felsefesi**, Siyasal Kitabevi, 6. Baskı 2003
- Gürkan**, Ülker, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999
- Güzelhisârî**, Mustafa b. Muhammed (ö.1215), **Menâfi'u'd-dekâik şerhu mecâmîu'l-hakâik**, İstanbul, 1308
- Hacevî**, Muhammed b. el-Hasen (ö. 1376), **el-Fikru's-sâmî**, I-II, Medine, 1396
- Hallaf**, Abdulvahhab, (ö.1375), **İlmü usûli'l-fıkh**, Kuveyt, 1392
- **Masadîrü't-teşrî'i'l-islâmî fi mâ lâ nassa fihi**, Kuveyt, 1390
- Hamidullah**, Muhammed **İslâm Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), I-II, 4. Baskı İstanbul, 1980
- **Kur'an-ı Kerim Tarihi**, (çev: S. Mutlu), İstanbul, 1965
- İşıқтаç**, Yasemin, **Hukuk Normunun Mantıksal Analiz ve Uygulaması**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999
- İbnü'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec Cemaleddin (ö.597), **Hadiste Nesh**, (çev. İsmail Akyüz), Esra Yayınları, Konya 1997
- İbn Habîb**, Ebu Cafer Muhammed (ö.245) **Kitabü'l-muhabber**, Beyrut, (t.y.),
- İbn Hacer**, Şihabü'd-din Ahmed b. Ali e-Askalani, (ö.852), **Fethü'l-bâri bi şerhi sahîhi Buharî**, I-XIII, Beyrut, (t.y.)
- İbn Hazm**, Ebu Muhammed Ali b. Hazm, (ö. 456) **el-İhkâm fi usûli'l-ahkam**, Mısır, (t.y.)
- İbn Hişâm**, Ebu Muhammed Abdulmelik, (ö. 218), **es-Sîretü'n-nebeviyye**, Tahkik: Mustafa es Saka – İbrahim el Abyarî – Abdülhafız Şelebî , I-IV, 2. baskı, Beyrut, 1391.

- İbn Kayyîm** Muhammed b. Ebî Bekir el-Cevziyye (ö.751) *İ'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemn*, I-IV, Mısır, 1374.
- *Za'dü'l mead fî haccı hayri'l-ibâd*, I-IV, Beyrut, 1392
- İbn Kesîr**, Ebû'l Fidâ İsmail (ö.774), *el-Bidâye ve'n-nihaye*, I-XIV, Kahire, 1351
- *İhtisâru Ulumi'l-Hadis*, A. Şakir Neşri, Mısır, 1951
- İbn Mâce**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, el-Kazvînî (ö.275), *Sünen*, I-II, Kahire, 1372
- İbn Manzûr**, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem (ö. 771), *Lisânü'l-arab*, I-XV, Beyrut, 1374
- İbn Nuceym**, Zeynüddin b. İbrahim (ö.970), *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mısır, 1298
- İbn Sa'd**, Ebû Abdillâh b. Muhammed (ö.230) *et-Tabâkâtül kübrâ*, I-IX, Beyrut, 1388
- İbn Vazih**, Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kubi (ö.292), *Târihu'l - yâ'kûbî* Beyrut, Daru Sadır (t.y.)
- İbn Melek**, Abdüllatif b. Abdülaziz (ö.797), *Şerhü'l-menar ve havâşîhi min ilmi'l-usûl*, Dersâdet, 1315.
- İbn Haldûn**, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremî (ö.808) *Mukaddimetu İbn Haldûn*, I-VIII, Daru'l-fikr, Beyrut, 1417.
- İbnü'l-Arabî**, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (ö.543), *Ahkâmu'l-kur'an*, I-IV, Tahric ve talik: M. Abdulkadir 'atâ, Darü'l-kutubi'l-ilmiye, Beyrut, 1408.
- İbnu'l-Kelbî**, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed es-Saib el-Kelbî (ö. 204) *Kitâbu'l-asnam*, (çev. Beyza Düşüngel), Putlar Kitabı, (metin ve tercüme birlikte basım) Ankara, 1961.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597), *el-Vefa bi ahvali'l-Mustafâ*, Mısır, 1382
- İbnü'l-Esîr**, Mecdü'd-din Ebu's-Saadet el-Mübarek (ö.606), *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*, Tahkik: Tahir Ahmed ez-Zâvî – M. Muhammed et-Tanahî, I-V, Beyrut, (t.y.).

- İsmâil Hâmi Danişmend** (ö.1387) ***İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi***, İstanbul, 1960
- İzmîrî**, Muhammed b. Veli el-Kırşehrî (ö.1165), ***Haşiye ala'l-mirât***, I-II, İstanbul, 1309.
- Kal'aci**, Muhammed Revvas, Hamid Sadık Kanibi, ***Mu'cemü lügati'l-fukaha***, Karaçi, İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, (t.y.)
- Karaman**, Hayreddin, ***Mukayeseli İslam Hukuku***, İstanbul, 1974
- ***İslam Hukuk Tarihi***, İstanbul, 1999
 - ***İslam Hukukunda İctihad***, İstanbul,
- Kardâvî**, Yusuf, ***İslâm'da Helal ve Haram***, (çev: Ramazan Nazlı) 4. baskı, İstanbul, (t.y.)
- Kettânî**, Abdü'l-Hayy b. Abdülkebir el-Fasî (ö.1382), ***et-Terâtübü'l-idâriyye nizâmü'l-hukûmeti'n-nebeviye***, I-II, Beyrut (t.y.)
- Köksal**, M. Asım, ***İslâm Tarihi, (Mekke Devri, Hz. Muhammed ve İslamiyet)***, I-XI, İstanbul, 1980.
- Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. ahmed el-Ensari (ö.671) ***el-Cami' li ahkami'l-kur'an***, I-XX, 3. Baskı, Kahire, 1387
- Kutub**, Seyyid (ö.13869), ***Fî Zilali'l-kur'an***, (çev. Emin Saraç – İsmail Hakkı Şengüler – Bekir Karlığa), 2. baskı, İstanbul, 1971.
- Kuzgun**, Şaban, ***Hiz. İbrahim ve Haniflik***, Ankara, 1985.
- Kitab-ı Mukaddes**, ***Eski ve Yeni Ahit***, İstanbul, 1949
- Okiç**, M. Tayyib, ***Bazı Hadis Meseleleri*** Üzerine Tetkikler, İstanbul, 1959
- Malik b. Enes** (ö.179), ***Muvatta***, Kahire, 1370/1951
- Mâverdî**, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hasen (ö.974) ***el-Ahkamü's-sultâniyye***, (Çev. Ali Şafak), İstanbul, 1976
- Mes'ûdi**, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn (ö...), ***Murûcü'z-zeheb ve meadinü'l-cevher fi't-tarih***, I-IV, Beyrut, 1965
- Molla Hüsrev**, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali (ö.885), ***Mirâtü'l-usûl şerhu mirkâti'l-vusûl***, I-II, İstanbul, 1309
- Muhammed Ebû Zehra**, ***İslam Hukuk Metodolojisi***, Ankara, 1997.

- Muhammed** Fuad Abdü'l- Bâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-kur'âni'l-kerîm*, İstanbul, Çağrı Yay. 1406/1986
- Müslim**, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el Kuşeyrî (ö. 261) *el Camîu's-sahîh*, I-V, Mısır, 1374
- Nedvî**, Ebu'l-Hasen Ali Hasenî, *Dört Rükûn*, (çev: İsmet Ersöz), Konya, 1969
- Olgun**, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, 2. Baskı İstanbul, 1963
- Pekcan**, Ali, *İslam Hukukunda Gaye Problemi*, Rağbet yay. İstanbul, 2003,
- Pezdevî**, Ebu'l-Hasen Ali Muhammed (ö.482) Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl, (*Usûlu'l-pezdevi*), I-IV, Dersadet, 1308.
- Rağıb el-İsfehanî**, Hüseyin b. Muhammed, (ö.502) *el-Müfredât, fî ğarîbi'l-Kur'an*, Beyrut-Lübnan, (t.y.)
- Râzî**, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir (ö.666) *Muhtârü's - sıhah*, Kahire, 1343
- Sadrü's-Şerîa'**, Ubeydullah b. Mes'ud (ö.747), *Tenkîhü'l-usûl*, (Şerhu telvîh ile birlikte), I-II, İstanbul, 1310
- Saîd el-Efğânî**, *Esvâkü'l-arab fi'l-cahiliyye ve'l-islâm*, Dimeşk, 1379
- San'anî**, Muhammed b. İsmail (ö.1182) *Sübülü's-selâm şerhu buluği'l-meram*, Kahire, (t.y.)
- Semerkandî**, Ebu Bekir Alaaddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed (ö. 539), *Mizanü'l-usul fi netaici'l-ukul fi usuli'l-fıkh*, Bağdat, (t.y.)
- Serahsî**, Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö.483) *el-Mebsût*, I-XXX, 3. baskı, (ofset) Beyrut, Lübnan, 1398/1978,
- *Temhîdü'l-füsûl fî ilmi'l usûl, (Usûlü's-serahsi)*, I-II, Beyrut, 1393
- Sırma**, İhsan Süreyya, "*Asr-ı Saadet Öncesinde Mekke Toplumu*", Beyan yay. İstanbul, 1993
- Sübki**, Mahmud Muhammed Hattab (ö.1352) *Menhelü'l-azbü'l-mevrud şerhu süneni'l-imam Ebî Davud*, I-X, 2. baskı, Mısır, 1394
- Suyûtî**, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911), *el-İtkân fi ulumi'l-kur'an*, I-II, Kahire, 1368
- *Câmîu's-sağîr. muhtasarı, tercüme ve şerhi*, İstanbul, 1996

- *ed-Dürrü'l-mensûr*, I-VI, Mısır, 1314
- *Muzhir fi'l-luğa*, I-II, Kahire, (t.y.)
- *Miftâhü'l-cenne fi'l-ihticâc bi's-sünne*, Kahire, 1394

Şanal, Görgün, *Hukukun Temel Kavramları*, Verso, Ankara, 1991

Şâtıbî, İbrahim b. Musa (ö.790), *el-Muvâfakât fi usuli's-şeria'*, I-IV, Beyrut. t.y.

Şehristânî, *el-Milel ve'n nihâl*, Beyrut, 1975

Şener, Abdülkadir, *Kıyas, İstihsan ve Istislah*, Ankara, 1974

Şener, Mehmet, *İslam Hukukunda Örf*, İzmir, 1987

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkiki'l-hakkı min ilmi'l-usûl*, Mısır, 1357/1937

- *Neylü'l-evtâr fi şerhi münteka'l-ahbar*, I-VIII, Kahire, 1371

Sicistânî, Ebû Davud Süleyman B. el-Eş'aş (ö. 275), *Sünen*, Humus, 1388

Şirâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali (ö. 476), *Tabâkâtü'l-fukaha*, 2. basım, İbn Abbas neşri, Beyrut, 1970

Şimşek, M. Sait, *Kur'an'da İki Mesele, Müteşabih-Nesh*, Selam yay. İstanbul, 1987

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö.310) *Câmîü'l-beyan an tevîli âyi'l-kur'an*, I-XXX, 2. baskı, Mısır, 1373

- *İhtilafü'l-fukaha*, Mısır, 1902

- *Târîhu'l-umem* vel mülük, Tahkik: M. Ebû'l Fadl İbrahim, I-XI, 2. baskı, Beyrut, 1387

Tehânevî, Muhammed Ali (ö.1158), *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, İstanbul,(t.y.)

Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279), *Sünen*, I-V, Kahire, 1356

Türcan, Talip, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, Ankara 2003

Uğur, Müctebâ, *Hicrî I. Asırda İslam Toplumu*, Çağrı Yay. 1980, İstanbul

Weinsinck, A. J., MEB İA.(İslam Ansiklopedisi), MEB Yay. 1977, VI, s. 666
Kible maddesi,

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö.1358/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Yeni Mealli Türkçe Tefsir, I-X, İstanbul, 1979

Yıldırım, Mustafa, *Mecellenin Küllî Kaideleri*, İzmir İlahiyat Fak. Vakf. Yay. s. 108 İzmir, 2001

Zebîdî, Muhammed Murtada el-Hüseynî el-Vasitî (ö.1205), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-XX, Tahkik: Ali Şîrî, Darû'l-Fikr, Beyrut, 1414

Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer (ö.538), *Esasü'l-belağ*, Beyrut, 1385

Zeydan, Abdülkerîm *el-Vecîz fi usûli'l-fıkh*, 3. baskı, Bağdat, 1387